

גבולות של נייר: ההיסטוריה המחקרית של שכונת נווה שלום

אור אלכסנדרוביץ'

הפקולטה לארכיטקטורה ולתכנון, האוניברסיטה הטכנולוגית של וינה

אל תלך ליפו! אל תלך ליפו! משוגע! שם שוחטים, אינך יודע? משוגע!
אל יפו התרפ"אית, התרפ"טית, אני הולך, אל אבותי החבושים תרבושים
ומגבעות־פנמה וכובעי־שעם וקסקטים, אל אבותי הבוערים באש אהבת־ציון.
(חיים גורי 1971, 99)

אנכרוניזם מרחבי

בשנים האחרונות גובר העיסוק המחקרי בתולדותיה של השכונה היפואית מְנִשִּׁיָּה והופך את הטיפול בה לנושא מועדף לדיון ביקורתי, המעמיד באור חדש את מערכת הקשרים המורכבת בין תושבי יפו לבין תושבי תל אביב. רוב הכותבים מתארים את השכונה כאזור חיץ שהתקיים בין שתי הערים, מובלעת ערבית בלבה של העיר העברית הראשונה, מוקד לחיכוך לאומי בלתי פוסק, תיבת פנדורה מקומית שהחיסוט בה משחרר לאוויר את כל שדי הסכסוך היהודי–ערבי. זויות ראייה זו, גם אם יש בה גרעין של אמת, עיוורת לעשרות שנים בעברו הייחודי של האזור. הסיבה לעיוורון זה היא כשל מחקרי מתמשך בהכרת ההיסטוריה של מְנִשִּׁיָּה, על נסיבות התגבשותה, צמיחתה והתהוותה כְּרֻבֵּעַ המודרני הצפוני של יפו. יסודותיו של כשל זה טמונים באופן שבו הוטמע הדימוי של השכונה בתודעה הקיבוצית של ציבור דוברי העברית החל משנות השלושים של המאה העשרים.

* תודתי נתונה לד"ר יואב אלון, לאדר' שמואל גילר, לשולה וידריך, לאנתיאה ורדי, לנלי ורזבסקי מארכיון עיריית תל אביב, להניה מליכסון, לפרופ' גבריאל רחנבאום ולקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת על העצות והסיוע בהכנת המאמר.

בספרות המחקר של השנים האחרונות מנשייה מוצגת כמעט תמיד כשכונת ענק ערבית-מוסלמית, אחידה ומובחנת מסביבתה, שהשתרעה מאזור תחנת הרכבת של יפו עד פאתיה הדרומיים של שכונת כרם התימנים והוקפה מכל עבריה בשכונות יהודיות שהיו כפופות לעיריית תל אביב. קו הגבול בין הערים סימן לכאורה חלוקה אתנית ברורה בין אזור "ערבי" לאזור "יהודי".¹ במילותיו של צבי אלחייני:

שכונת מנשייה הוקמה בשנות השבעים של המאה ה-19 כפרוור המוסלמי הצפוני של יפו. עם התפתחות היישובים היהודיים החדשים צפונית ליפו, נהפכה מנשייה לחצי-אי מוסלמי שהוקף ביישובים יהודיים. לאורך הגבול המפותל שהפריד בין מרכזי האוכלוסיות השונות באזור תל אביב-יפו נשמר מצב של איזון. שכונת מנשייה היתה המכשול שעמד בפני שאיפותיהם של המתיישבים היהודים להגיע אל הים, בעוד היישובים היהודיים מנעו את התפשטותן של מנשייה ויפו צפונה (Elhyani 2004, 106).

שרון רוטברד מציין ש"בתחילה התגוררו בה [במנשייה] גם יהודים" (רוטברד 2005, 134) ומביא לדוגמה את שכונת יפה נוף "בחלקה המערבי" של מנשייה ואת הבתים שכונו "בתי פיינגולד". אולם באותה נשימה הוא דבק בהבחנה האונטולוגית בין מנשייה "מוסלמית" לבין שכונות "יהודיות" שגבלו בה: "אפשר לדמות את התפתחותן המקבילה של שתי ההתיישבויות המודרניות הללו מצפון ליפו, היהודית והמוסלמית, לתחרות ריצה או אולי למשחק גו, שבו כל צד מנסה להקדים את יריבו, לחסום אותו ולאגף אותו כדי להגיע ראשון אל הים" (שם, 130). טלי חתוקה מספרת גם היא על יהודים שהתגוררו במנשייה, אולם אינה מהססת לראות בה ישות "ערבית" המנוגדת לישותה ה"יהודית" של תל אביב:

מנשייה, כפי שתוארה בידיעות עיריית תל אביב, נשקה לתל אביב כך ש"האזורים הערבים נגעו באזורים היהודים, ובמקומות רבים התערבבו אלה באלה". קביעה זו מאוששת במיפוי הפיזי, שבו נראה קו הגבול בין מנשייה לתל אביב מקוטע ושבור, ושכונות המגורים, הערבית והיהודית, נושקות זו לזו. במיוחד מנכיח מפגש השכונות בקו הגבול (במיוחד בצד המזרחי) את הזהות הפיזית ואת אורח החיים הנבדל של כל אחת מן הקבוצות האתניות (חתוקה 2008, 97).

רוטברד וחתוקה, הממעטים לדרון בנסיבות התהוותה של מנשייה, מתמקדים בכתיבתם בהיסטוריה המרחבית של האזור משנות השלושים של המאה העשרים, ובעיקר באופן שבו ההיסטוריה הזאת באה לידי ביטוי במסמכים המייצגים את נקודת המבט הציונית ההגמונית. הם אינם מערערים על תקפותה של נקודת מבט זו ואינם כוחנים את דרך התגבשותה. קריאה זהירה ומקיפה במקורות ההיסטוריים מגלה כי ככל שהדברים אמורים בתודעה המקומית של

¹ מנשייה מתוארת כשכונה "ערבית" או "מוסלמית", בניגוד מובלט לשכונות היהודיות העוטפות אותה, אצל צבי אלחייני (Elhyani 2004, 106), שרון רוטברד (136–130, 2005), נמרוד לוז (17, 2005), טלי חתוקה ורחל קלוש (Hatuka 2010, 27–30), טלי חתוקה (99–96, 2008), עירית עמית-כהן (147, 142–135, 2009) ונורמה מוסי (2010, 30–29). לעומתם, מרק לין (LeVine 2005, 118, 122) מתאר את מנשייה כשכונה מעורבת שבה גרו יהודים וערבים, אולם גם הוא מבחין בעקביות בינה לבין השכונות היהודיות נווה צדק ונווה שלום. כפי שנראה בהמשך, אין לקבל את ההבחנה הזאת כפשוטה.

דוברי העברית, תיאורה של מנשייה כשכונה "ערבית" או "מוסלמית" אינו מייצג את האופן שבו נתפס המרחב הבנוי בצפונה של יפו בשלושת העשורים הראשונים לקיומו. עד שלהי שנות העשרים של המאה העשרים נתפס המרחב המכונה היום "מנשייה" כמכיל שני אזורים נבדלים שבהם התגוררו יהודים וערבים זה לצד זה, אזורים שההבחנה ביניהם התבססה בעיקרה על הבדלים סוציו-אקונומיים שלגביהם הייתה לזהות הלאומית והדתית של התושבים חשיבות שולית. בדרום, בין מסילת הרכבת לשפת הים, השתרע אזור מבוסס יחסית שנקרא "נווה שלום" בפי דוברי העברית ו"מנשייה" בפי דוברי הערבית. מצפון לו התפתחה שכונת עוני מובהקת שקיבלה את הכינוי הערבי "חארת א-תנפ" (حارة التَّنَف, כלומר "שכונת הפחים", תמונות 1 ו-2). ההבחנה בין נווה שלום לחארת א-תנפ הייתה ברורה ועקבית, ונבעה בעיקר מהבדלים בנסיבות ההתהוות, באופי הבנייה הטיפוסית ובאופי החברתי של שני האזורים. קביעת קו גבול בין יפו לתל אביב בשנת 1921 הביאה לשינוי אטי והדרגתי באופן שבו נתפס המרחב בעיניים עבריות. מאמצע שנות השלושים כבר התקבלה הבחנה מרחבית חדשה, בין שכונה "ערבית" בשם מנשייה (שכללה את חלקה של נווה שלום שנותר בתחומי יפו ואת חארת א-תנפ שמצפון לו) לבין שכונות עבריות "היסטוריות" של תל אביב שהקיפו אותה מצדו התל-אביבי של הגבול (תמונה 2). החלוקה הקוגניטיבית החדשה השפיעה לא רק על תפיסת המרחב בקרב משתמשיו אלא גם על האופן שבו התייחסו — וממשיכים להתייחס גם היום — להיסטוריה של האזור ולדמותו הפיזית, כאילו הייתה הזהות הלאומית אינהרנטית לתהליך ההתהוות ולאופי הבנייה של הרקמה העירונית. צורת ניתוח זו ראויה לעיון מחדש.

מנשייה של הדמיון

"ערביותה" של מנשייה משמשת במחקר של השנים האחרונות כדי להסביר את מה שמתואר כתחרות לאומית על המרחב שמצפון לעיר העתיקה של יפו. בד בבד, הזהות האתנית האחידה לכאורה של השכונה משמשת גם כדי לתאר את אופן התארגנותה הפיזי כתוצר אופייני של הבנייה הפלסטינית העממית. לפי תפיסה זו, מנשייה דמתה לקסבה צפופה שהתפשטה מצפון לעיר העתיקה של יפו בצורה אורגנית כביכול, בלא יד מכוונת. הדבר בולט בעיקר בעבודתן של חתוקה וקלוש, המתארות בכמה מקומות את מנשייה כ"כפר" (Hatuka and Kallus 2006, 28, 31) ומזהות ברקמה העירונית המובהקת של מנשייה טיפולוגיות האופייניות לבנייה הכפרית הפלסטינית:

מנשייה התפתחה לראשונה ככפר דייגים על החוף וכשלושה של יפו הגובלת בתל אביב. [...] מנשייה, שנבנתה בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, עוקבת אחר עקרונות התכנון של כפר מסורתי על ידי שיקוף המערכות הכלכליות, החברתיות והתרבותיות של הזמן והמקום. יחידת הבנייה הבסיסית, חלל מגורים רב-תכליתי שבו התקיימו כל הפעילויות, היא הקובייה שנבנתה מחומרים טבעיים מקומיים — אבן וחול. בניגוד לאותו ורנקולר עירוני המשכי, הרקמה העירונית החדשה של תל אביב עקבה אחר סכמת הפיתוח של גרס [פטרק גרס, מתכנן תוכנית האב הראשונה של תל אביב ב-1925] (שם, 27).

עברה ה"כפרי" של מנשייה מוזכר גם אצל מרק לֶיֶן, המקדים את ראשיתה לשנות השלושים של המאה התשע-עשרה ומתאר אותה ככפר של פועלים מצרים שהגיעו ליפו בתקופת השלטון המצרי בעיר בשנים 1831–1840 (LeVine 2005, 51). תיאור דומה נמצא גם אצל חוקרים מהזרם המרכזי של הכתיבה ההיסטורית על תל אביב ויפו כמו יעקב שביט וגדעון ביגר, המספרים: "השכונה המצרית (שבה השתכנו פלחים שהיגרו ממצרים בימי השלטון המצרי (1831–1840), שמצפון לאורך החוף, התרחבה והפכה לפרבר בנוי בקתות טיט נמוכות, שנקרא סק'נת אל-מנשיה, שהפך במשך הזמן לשכונה מוסלמית גדולה" (שביט וביגר 2001, 53).

הטענה כי ראשיתה של מנשייה בהתיישבות כפרית של מתיישבים מצרים משוללת בסיס היסטורי ונובעת, עד כמה שניתן לשפוט, מטעות סופר שנפלה בספרה המקיף של רות קרק על יפו, יפו: צמיחתה של עיר, 1799–1917. הספר ראה אור ב-1984, ועל משפט אחד מתוכו הסתמכו כנראה, במישרין או בעקיפין, כל אלה שכתבו על מקורה של מנשייה בשני העשורים האחרונים. קרק כותבת שם: "לפי סקר ארץ-ישראל המערבית, היו סביב יפו ב-1881 מספר פרברים. מצפון לאורך החוף התרחבה המושבה המצרית לפרבר בנוי בקתות-טיט נמוכות, שנקרא סכנת² אל-מנשיה והיה ברבות הימים לשכונה מוסלמית גדולה" (קרק 2003, 86). קרק סמכה את הדברים על חיבור של הקרן לחקר ארץ ישראל (Palestine Exploration Fund) משנת 1882 שסיכם חלק מממצאי הסקר הגיאוגרפי שעשתה הקרן בארץ ישראל בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה. אולם עיון בחיבור זה מגלה כי השם "סכנת אל-מנשיה" כלל אינו מוזכר בו, ובמקומו מופיע השם "סכנת אל-מוסרייה" ("שכונת המצרים" או "השכונה המצרית"): "מיד מצפון [ליפו העתיקה] נמצא פרוור (סכנת אל-מוסרייה Sâknet el Musriyeh) של בקתות טיט נמוכות המשתרע לאורך החוף ובו מתגוררים מצרים; הכפרים הקטנים האחרים שבגניה [של יפו] דומים לו באופיים" (Conder and Kitchener 1882, 255).³ שם זה בתעתיק זהה מצוין מצפון ליפו העתיקה גם בגיליון 13 של מפת הקרן לחקר ארץ ישראל משנת 1878 ובמפת שמות המקומות של הסקר, שם צוין כי "סכנת אל-מוסרייה" (سكنة المصرية) מכונה גם "סכנת א-רשיד" (سكنة الرشيد; Palmer 1881, 218).⁴

² סִכְנָה (سكنة) היא מילה ערבית שפירושה מקום מגורים או שכונה. במרחב היפואי היא שימשה לציון נקודת יישוב קטנה המנותקת מהעיר המרכזית והערוכה לרוב בתבנית אורגנית. בספרה של קרק מופיע השם "סכנת אל-מנשיה" פעם אחת בלבד, בציטוט המובא כאן. במפת תיאודור סנדל מ-1878–1879 מופיעות 11 "סכנאות" בסביבתה של יפו — אף אחת מהן אינה נקראת "סכנת מנשיה".

³ ויליאם ב' לינץ', קצין הימיה האמריקני שביקר בארץ ישראל בשנת 1847, היה כנראה הראשון שתיאר בכתב את הכפר המצרי (אם כי לא כינה אותו בשם). לינץ' כתב: "מצפון לעיר, מרחק קצר מהשער היחיד של יפו, על שפת הים ממש, נמצא כפר שיושביו קופטים. אלה באו ממצרים בעקבות איבראהים פאשה, אולם מאז שובה של הארץ לשלטון העות'מאנים סולקו מהעיר והם מתגוררים בכפר הטיט העלוב שלהם כשהים לפנייהם ובית הקברות בגבם. מאחר שאין בידיהם אמצעי תעבורה לחציית הים, שלאורכו הם משגרים ודאי לא פעם מבטי ערגה אל מולדתם, נותר בית הקברות מפלטם האחרון מפני רעב, רדיפות ויגיע כפיים" (Lynch 1849, 443).

⁴ איות המילה "סִכְנָה" בערבית שגוי במקור. השם "רשיד" הוא שם של עיר חוף בדלתא של מצרים, וייתכן שיש בכך כדי לציין את מוצאם של המתיישבים. מאוחר יותר, ועד סוף שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל, מופיע במקביל גם השם אירשיד כשמו של הכפר שהפך לשכונה.

המפה הראשונה שבה מופיע "כפר מצרי" מצפון למצודה הצפונית של יפו ומדרום לבית הקברות שמחוץ לחומות היא מפת פרנסיס בדפורד (Bedford) מ-1863. במפת תיאודור סנדל (Sandel) (תמונה 3), מפה מפורטת ומדויקת להפליא שהכין בשנים 1878–1879 האדריכל הטמפלרי שהתגורר ביפו, מופיעה אמנם קבוצת מבנים הממוקמת בין המצודה הצפונית של יפו לבית הקברות, אבל בלא תיאור מילולי שיאפיין אותם. מצפון לבית הקברות מצוינת במפה "סכנת רשיד" – קבוצת מבנים הערוכים בצמוד למטעי שקדים ותאנים. מפתו של סנדל פורסמה לראשונה ב־*Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* לצד מאמר המתאר את יפו. מאמר זה מפנה לסימון של סכנת רשיד במפה ומתאר אותה כ"מושבה מצרית" (Schwarz 1880, 49). מפות שהוכנו על סמך סקרים גיאוגרפיים מוקדמים יותר שערך סנדל ושפורסמו בכמה מדריכי בְּדֶקֶר (Baedeker) בין השנים 1876 ו־1880 אינן נוקבות בשם "סכנת רשיד" אלא מתארות את קבוצת המבנים כ"מושבה מצרית". מצפון לאזור זה – האזור שבו הייתה עתידה לקום בסופו של דבר מנשייה – נראים במפת סנדל כמה מבנים בודדים שאינם מזוהים בשם, פוזרים במרחב גדול של חולות וכרמים.

עדות מסורטטת ראשונה לבנייה כלשהי בשטח שיהפוך לימים למנשייה היא מפה משלהי נובמבר 1892 (תמונה 4). את המפה הכין המהנדס ז'ורז' פרנג'ייה לצורך הצגת הצעה לתכנון פריסת קווי רכבת קלה רתומה לסוסים ביפו (אביצור 1986). מצפון לסכנת רשיד ובצמוד לתחנת הרכבת החדשה של יפו מופיע במפה זו "רובע חדש" (Quartier Neuf). כבר אז ניכרת בו תבנית שתי וערב (לא אורגנית בעליל) בעלת רחוב מרכזי המחבר את האזור לדרך היוצאת ממרכז יפו לכיוון שכם (היום: רחוב אילת). בין אזור זה לשכונה המצרית הוותיקה מפרידה דרך מתפתלת, המופיעה כבר במפתו של סנדל כגבולה הצפוני של סכנת רשיד.⁵ הבחנה פיזית דומה בין שני האזורים ניכרת גם בתצלומי האוויר הראשונים של האזור מ־1917–1918 (תמונות 1 ו־5): הרקמה העירונית ברובע החדש ישרת זווית ברובה, שונה בתכלית מהרקמה ה"אורגנית" הסבוכה של האזור שמדרום לה (סכנת רשיד), ומורכבת בעיקר מבתי מגורים רב־קומתיים ולא מחללי המגורים הקובייתיים הפשוטים שמתוארים אצל חתוקה וקלוש. בניגוד לטענתו, אופי הבנייה במרבית שטחיה של מנשייה היה שונה מאוד מזה של הבנייה הכפרית או הבנייה העירונית הקדם־מודרנית בארץ ישראל, ויש בו כדי להעיד גם על מהפך חומרי שראשיתו בשנות השבעים של המאה התשע־עשרה: מאותה תקופה חדרו טכנולוגיות ושיטות בנייה מתועשות ומודרניות (כגון שימוש בקורות פלדה להקמת תקרות וקירוי ברעפי חרס) אל תוך ענף הבנייה המקומי ושינו בעיקר את אופייה של הבנייה העירונית, הערבית והיהודית כאחת.⁶ ככלל, הבנייה ב"רובע החדש" עלתה בגודל המבנים ובאיכותם גם על זו של השכונות הסמוכות (נווה צדק, מחנה יהודה, אהל משה, מחנה יוסף ואחרות), שבהן נבנו לרוב בתים חד־קומתיים

5 במפות הבריטיות הדרך נקראת "רחוב אירשיד" (רחוב חזון איש אחרי 1948). בערבית התקיימה ומתקיימת הבחנה עקבית בין האזור המכונה "רשיד" או "אירשיד" לבין האזור שמצפון לו, המכונה "מנשייה" (هيكال 2006, 17, 19; السباغ 1991, 219).

6 מוקם 1999, 53–56, 63–77; גורדון 2006; אלכסנדרוביץ' 2010, 76–83.

טוריים קטנים. היה זה רובע עירוני מודרני במושגי המקום והזמן, שכלל מלבד בתי מגורים גם רחובות מסחריים ומבני תיירות ונופש בקו החוף.

מבחינת אופייה הפיזי, קשה למצוא קו שיקשור בין מנשייה לעיר העתיקה ה"אורגנית" של יפו, או לסכנת רשיד שמדרום לה. יותר מכך – קשה למצוא גם דמיון מורפולוגי בין החלק הדרומי של מה שנחשב היום למנשייה לבין חלקה הצפוני, שני חלקים שונים באופיים הפיזי ובנסיבות התהוותם, שבניתוח שמציעות חתוקה וקלוש מוצגים כרקמה עירונית אחידה לכאורה. האזור הצפוני ("חארת א־תנכ") התהווה מראשיתו כשכונת עוני – ניגוד מובהק לאזור שמדרום לו, האמיד באופן יחסי. הוא כלל מבנים נמוכים וצפופים למגורים במגרשים מלבניים או ריבועיים אחידים בגודלם, תולדה של פרצלציה מוסדרת שיזמו בעלי הקרקע. דפוס ההתארגנות של אזור זה (גם הוא שונה לחלוטין מזה של הכפר הפלסטיני המסורתי או של חלקיה הקדומים יותר של יפו) מייצג תופעה מרחבית חדשה: התהוות שכונות ייחודיות למעמד הנמוך בפאתי עיר הצומחת במהירות (כפי שהייתה יפו בשלהי המאה התשע-עשרה) ושימוש ספקולטיבי בקרקע בידי בעלי הון מקומיים שניצלו את הביקוש הגואה לקרקע עירונית זולה.

תל אביב, יפו

התמורה המהותית בחלוקה הקוגניטיבית של המרחב שמצפון ליפו העתיקה קשורה קשר הדוק לפעולה המינהלית של קביעת קו הגבול בין יפו לתל אביב בשנת 1921. כבר מרגעי התהוותה הראשונים של תל אביב ב־1909 – אז עדיין שכונה ביפו – היה ברור כי מדובר בהתארגנות שמטרתה לכונן סדר מרחבי חדש, אוטונומי, שלא יתבסס על מסגרות התמיכה המצומצמות שסיפקה העירייה המקומית. בעקבות השלמת כיבוש הארץ בידי הבריטים בשלהי 1918 החלו להישמע בקרב תושבי תל אביב קולות שקראו להיפרדות מעיריית יפו, ואלה התגבשו לכלל בקשה רשמית לקבלת עצמאות מוגבלת. את הבקשה הגיש ראש ועד תל אביב, מאיר דיזנגוף, לנציב העליון הרברט סמואל במהלך ביקורו הראשון בתל אביב ב־19 ביולי 1920 (שביט וביגר 2001, 159–163; שחורי 1990, 145–170). הצידוקים הרשמיים לבקשה נגעו לנטל המסים הכבד שרביץ על תושבי תל אביב (ששילמו מסים הן לעיריית יפו והן לוועד תל אביב), לרצון לקבל הלוואה לפיתוח השכונה (שלא התאפשרה בשל מעמדה הלא רשמי) ולכוונה לרשום את רכוש השכונה על שם הבעלים האמתיים של הבתים (דבר שנמנע בשל חוקי הקרקעות העות'מאניים). שלטונות המנדט ראו בעין יפה הפרדה חלקית בין יפו לתל אביב, וגם העומדים בראש עיריית יפו לא הביעו התנגדות ושיתפו פעולה עם המהלך אף על פי שהגבול החדש חסם את התפתחותה של יפו צפונה. נוסח סופי של פקודת ההפרדה הרשמית גובש בראשית אפריל 1921, התפרסם ב־11 במאי ונכנס לתוקפו ב־1 ביוני. תל אביב קיבלה אז מעמד של רשות עירונית (township) וזכתה למידה לא מבוטלת של עצמאות שלטונית (בייחוד בתחום המיסוי העירוני) אף שמבחינה מינהלית הוסיפה להיות כפופה לעיריית יפו. מעבר לטיעונים הרשמיים, הכלכליים באופיים, בדבר הצורך בהיפרדות נדמה כי בבסיס יוזמתם של ראשי ועד

תל אביב עמד גם הרצון לזכות בהגדרה טריטוריאלית ברורה של תחום אחריותם. ההגדרה הטריטוריאלית הייתה מרכיב חיוני בהגשמת האידאל התרבותי של "עיר עברית" שעמד בלב היוזמה להקמת תל אביב (עזריהו 2005, 29–37; אלכסנדרוביץ' 2010, 70–71) ואידאל זה לא היה יכול להתממש בשלמותו בלא תיחום גיאוגרפי מובחן מזה של יפו. בלא גבולות ברורים, תל אביב לא הייתה יכולה להתחיל במימוש הפרויקט של הפיכתה לעיר, ובלא פרויקט כזה ספק אם הייתה מתעוררת בקרב תושביה כבר אז השאיפה להיפרד מיפו. השכונות היהודיות האחרות של צפון יפו, שהיו גם הן מאוגדות בוועדים, מעולם לא העלו דרישה דומה ובסופו של דבר נאלצו להתמודד עם מציאות חדשה שבה היה עליהן לקבל את מרותה של תל אביב, אף שהאוכלוסייה שגרה בהן הייתה גדולה פי שלושה לערך מזו של הרשות העירונית החדשה (שביט וביגר 2001, 162–164).

המקורות ההיסטוריים הראשוניים הנוגעים למשא ומתן על קביעת קו הגבול בין יפו לתל אביב דלים מאוד, אולם ניתן ללמוד מהם על הבדל משמעותי אחד בין הכוונות הטריטוריאליות הראשוניות של ועד תל אביב לבין הגבול שעליו הוסכם בסופו של דבר. רצונם הראשוני של ראשי ועד תל אביב, כפי שנוסח בכתב, היה לכלול בתחומי שטח השיפוט שלהם את אזור הארת-א-תנכ כפוטנציאל לתכנון מחודש שיאפשר חיבור בין הגרעין ההיסטורי של תל אביב לים:

לדעתנו, השטח, שיכנס אל תוך עירית תל-אביב, צריך להיות מוגבל באופן כזה: מצד דרום — דרך המלך ההולכת שכמה, מצד מערב — הרחוב העובר על יד לורנץ-גשר מסה"ב (היום: רחוב שלוש) ועד הים בקו ישר, מצד צפון — הים ומצד מזרח — עד שרונה, וסומל. באופן זה יכנסו לעירית תל-אביב כל תושבי נוה-צדק מחנה יוסף, חלק נוה-שלום, כל הבתים הגרמנים (ולהללע) והשכונה הטמפלרית ולהאלה), כל בתי התימנים וגם כל בתי הערביים אשר על חוף הים. אם לא נכלול בתוך גבולותינו את השטחים והבנינים האלה, נשקפת לנו סכנה להיות מוקפים בקרוב ע"י שכונות תימנים וערבים עם בתי הפחים שלהם Hart el teneke (שיבוש השם הערבי הארת-א-תנכ), ולא נוכל לעולם להתחבר אל הים ע"י רחובות ישרים ונקיים (ועד תל אביב 1920, 13–14).

הכוונה לכלול בתחומי תל אביב את הארת-א-תנכ הותקפה על ידי המתנגדים להיפרדות מעיריית יפו במהלך האספה הכללית של תושבי תל אביב בינואר 1921. דוד איזמוז'יק, שייצג את המתנגדים, טען כי הקמת עירייה נפרדת לתל אביב תפגע בזכויותיהם של תושבי תל אביב ביפו (ובעיקר של בעלי העסקים בה), והוסיף ואמר כי הכללת "שכונות הערבים והתימנים שעל שפת הים" תגרום רק ל"דאגות והוצאות מיותרות" (דאר היום 1921). כמה חודשים אחר כך פרסמה עיריית תל אביב תיאור מילולי ראשון של גבולותיה הרשמיים וממנו עולה כי הארת-א-תנכ נותרה לבסוף בשטח יפו. שלא כמותה, נווה שלום חולקה בין יפו לתל אביב. התוצאה הייתה קו גבול מפותל שעבר בחלקו בלבה של רקמה עירונית קיימת (תמונה 6):⁷

7 גבולות אלה, מלבד תיקונים מזעריים, אושרו באופן רשמי ב־11 במאי 1923 ונוותרו כמעט בלא שינוי עד תום שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל (ידיעות עיריית תל-אביב 1943).

על יסוד החקקה דלעיל, באו שני באי"כ העיריות של יפו ותל-אביב, הא' אסס-ביסעיד ומ. דיזנגוף, להסכמה גמורה בנוגע לגבולים, הסכמה שנחתמה ע"י שניהם ונתאשרה ע"י המושל המחוזי. —

על יסוד ההסכמה הזאת נוצר בשביל תל-אביב קו-גבול כדלקמן:

מקצה רחוב שלוש (גשר מסלת-הברזל) דרומה, דרך הרחוב "החדש" (מאחורי בתי הספר לבנים ולבנות וגדר תחנת יפו) (היום: רחוב אמזלג) משם מערבה דרך רחוב האיטליזים (היום: רחוב ברנט) עד הרחוב המרכזי של נוה-שלום (רחוב מנשייה, לימים רחוב המרד), משם מזרחה עד למאפיה מ. נקדימון, משם צפונה בקו מקביל לחרת-אל תנק, ומשם מערבה, בין חרת-אל-תנק ובין שכונת התימנים. מקצה שכונת התימנים הקו שב חזרה דרומה בקו מקביל אל שפת הים, עד לבית החרשת של רוקח. הגבול לצד מזרח הוא לע"ע דרך שכם, הגבול הצפוני עוד לא נקבע בהחלט.

עם קביעת הגבולים האלה, נכנסו לגוף עיריית תל-אביב השכונות: נוה-צדק, אהל משה, אחוה, מחנה יהודה, מחנה יוסף, כרם התימנים, מרכז בעלי מלאכה, וחלק גדול משטח נוה-שלום, זאת אומרת שרב מנין התושבים היהודים בעיר יפו נמצאים כיום תחת רשותה וחסותה של עיריית תל-אביב (ידיעות תל-אביב 1921, 11–12).

גבול של נייר

ככל שהדברים אמורים בשכונות היהודיות של צפון יפו, קביעת קו הגבול בין יפו לתל אביב הייתה אמורה להחיל תודעה של הומוגניות מרחבית על רקמה עירונית לא הומוגנית שהתגבשה טלאים טלאים לאורך כמה עשורים. בד בבד, רקמה עירונית בעלת אופי בנייה הומוגני יחסית ואוכלוסייה מעורבת מבחינת זהותה האתנית — זו של נווה שלום — טופלה באופן שונה ונחצתה באופן שרירותי לשניים. קו הגבול בנווה שלום עבר ברוכו ברחובות מסחריים — ברחוב האיטליזים (רחוב ברנט) וב"רחוב המרכזי" (כלשון הגדרת הגבול הרשמית) של נווה שלום שנקרא בפי הערבים סוק אל-יהוד⁸ או רחוב אל-מנשייה (عبد 2006, 21–23, תמונה 7) — שהוסיפו להיות כאלה גם לאחר ההפרדה בין יפו לתל אביב. על פניו, היה זה גבול מלאכותי שאין לו אחיזה באופן ההתארגנות של הפעילויות השונות במרחב העירוני, גבול שאינו נשען על סממנים פיזיים מוגדרים וגם לא על האופן שבו המרחב נתפס בקרב תושביו. חלוקה זו לא קיבלה מעולם ביטוי קבוע בשטח⁹ — מראה עיניים לא אפשר לדעת היכן בדיוק נגמרת יפו והיכן בדיוק מתחילה תל אביב.

בעקבות עבודתו של סטיבן ג'ונס (Jones 1945), יצירתו של גבול חדש מתוארת לרוב בספרות המחקר העוסקת בגבולות גיאוגרפיים כתהליך בעל ארבעה שלבים: הקצאה (allocation), שלב שבו נוצרת הסכמה מילולית עקרונית על אופן חלוקת השטח; תיחום

8 כלומר "שוק היהודים". שם זה מופיע במסמכי שלל שתפס האצ"ל בתחנות משטרת מנשייה (ארכיון מכון ז'בוטינסקי, אוסף אצ"ל, תיק 40/8). מסמך שנכתב בשנת 1943 מונה שלושה שווקים במנשייה: סוק אל-יהוד בהמשכו של רחוב התחנה (אחרי קום המדינה — חלקו הדרומי של רחוב המרד), סוק א-שאמה מאחורי תחנת המשטרה ושוק קרטון על רחוב הכרמל (שוק הכרמל).

9 בזמנים של מתיחות ביטחונית נפרסו גדרות תיל זמניות במקומות מסוימים לאורך קו הגבול (לא תמיד בהתאמה מלאה לתוואי הגבול) אבל הן הוסרו מיד לאחר ששבו החיים למסלולם.

(delimitation), שלב שבו מוגדר התוואי של קו הגבול ושבסופו מסורטט התוואי על גבי מסמך גרפי רשמי (כגון מפה); סימון (demarcation), שלב שבו ניתן פירוש מעשי לתיחום באמצעות ביטוי פיזי בשטח; וניהול (administration/management), שלב שבו נקבע אופן התפקוד השוטף של הגבול, כולל הסדרי המעבר דרכו (Donaldson and Williams 2008, 684–686). עם זאת, ניתן לטעון כי יש גבולות — והגבול בין יפו לתל אביב הוא דוגמה מובהקת לכך — שיצירתם כוללת רק את שלבי ההקצאה והתיחום, בלי שלב הסימון בשטח ובלי מרכיב הניהול, משום שהצדדים השותפים בתהליך אינם מעוניינים בסימון הגבול ובניהולו. למרות זאת, גבולות כאלה, שאותם אכנה כאן "גבולות של נייר", מקיימים זיקה ישירה לטריטוריה ממשית והם מבוטאים באותה שפה גרפית או טקסטואלית שבה מבוטאים גם גבולות שסומנו בשטח. הם שכיחים במיוחד בפעולתן של רשויות שלטוניות המעוניינות להסדיר את תחומי השליטה הגיאוגרפיים ביניהן או בתוכן, את אזורי גביית המסים ומתן השירותים, אך אינם מעוניינים להגביל את התנועה מעברו האחד של קו הגבול לעברו האחר.¹⁰

"גבול של נייר" מותווה כדי להשפיע על עיצוב המרחב הפיזי ועל השימוש בו, גם אם אינו מקבל ביטוי פיזי כלשהו. זהו "מוצר" תרבותי לכל דבר, כהגדרתו של איתמר אבן-זוהר (Even-Zohar 2010, 27–29), והוא משווק על ידי יוצריו ככלי לקריאה ולהבנה של המציאות הפיזית. האחראים לסרטוט הקו אחראים גם להטמעתו הראשונית אצל המשתמשים במרחב (ה"צרכנים" של החלוקה המרחבית הנרמזת מביטויי הגרפי של קו הגבול), ולקליטת הרעיון של הגבול ב"רפרטואר" התרבותי הרחב (שם, 17–26) המשמש את התושבים המקומיים לארגון תפיסתם המרחבית, גם בלא פעולות פיזיות שיקנו לו נוכחות קבועה בשטח. במקרה של הגבול בין יפו לתל אביב, עם קביעתו התבקשו תושבי המרחב היהודים להיעזר בו כדי לדמיין את תחומה של אותה "עיר עברית" ששאפו ראשי תל אביב ליצור. הצלחת החדרתו של מוצר התרבות החדש ל"שוק", גם אם לא הייתה מידית, הביאה בתוך כעשור את דוברי העברית באזור לאמץ את ההבחנה בין שטח "עברי" לשטח "ערבי" ולבסס אותה על קו הגבול בין יפו לתל אביב, גם כשהמציאות הפיזית והדמוגרפית בשטח לא השתנתה באופן מהותי ולא שיקפה את החלוקה הברורה לכאורה שנרמזה מעצם סרטוטו של קו הגבול.

שאלת הביטוי הפיזי של קו הגבול חשובה מאוד להבחנה המוצעת כאן בין גבול ממשי לגבול של נייר. גבולות בעלי נוכחות פיזית ברורה עומדים באופן מסורתי במוקד הדיסציפלינה של לימודי גבולות (Newman 2006, 144), ואף שלרוב יש להם ביטוי גם במישור הגרפי או הטקסטואלי, ביטוי זה מקיים זיקה ישירה לסימון הפיזי ונועד בראש ובראשונה לשרת אותו. סימן פיזי יכול להיות גדר, חומה או מכשול מלאכותי שמאפשרים מעבר רק בנקודות בודדות לאורך הגבול. הוא יכול להיות "גבול טבעי", תצורת נוף שמקשה מאוד על מעבר חופשי וגם שלט או סימן מוסכם אחר המוצבים בשטח בלי למנוע תנועה בין שני עברי הגבול. חשוב מכול — גבול פיזי אינו

10 גבול של נייר עשוי להיות גם אמצעי דיסקורסיבי המאתגר חלוקות מרחביות קיימות ובעלות נוכחות פיזית (לדוגמה, בהקשרים של סכסוכים טריטוריאליים), אולם אז ברור למשתמשים בו כי סרטוטו מבטא רחשי לב ולא הרבה מעבר לכך (Wallach 2011).

מחייב את המשתמשים במרחב להיות ערים לביטוי הגרפי או הטקסטואלי כדי להטמיעו בתודעתם המרחבית. גבול הנייר שונה מבחינה זו משום שהפענוח שלו, האופן שבו הוא עושה את דרכו למפות הקוגניטיביות של המשתמשים בטריטוריה, מנותק מקריאת הטריטוריה עצמה ומבוסס על אמצעי ביטוי גרפיים וטקסטואליים חיצוניים לה ועל השיח המתפתח סביב התוצרים הגרפיים והטקסטואליים של סרטוט הקו ובאמצעותם. כפי שמתברר מהמקרה של גבול הנייר בין יפו לתל אביב, גם בהיעדרו של המרכיב הפיזי יש בכוחו של גבול כזה לשנות באופן מהותי את הדרך שבה התושבים המקומיים קוראים את המרחב, מכנים בשם את חלקיו השונים ומשתמשים בו. אחת התוצאות המשמעותיות של החלוקה הקוגניטיבית המחודשת של המרחב בצפון יפו הייתה השכחת האופן שבו נתפס המרחב בעשורים שקדמו לתיחום הגבול. השכחה זו הייתה גורפת דיה כדי שתיעלם מעיני הרוב המכריע של החוקרים שעסקו בהיסטוריה העירונית של האזור. היא גם הובילה למסקנה המוטעית כאילו הייתה מנשייה מראשית ראש חץ "ערבי" שהתפתח במסגרת תחרות לאומית על המרחב עם שכונות "יהודיות". הדברים אינם אמורים רק בכתיבה היסטורית הבוחרת לאמץ את נקודת המבט הציונית. במקרה של מנשייה, גם המחקר הביקורתי נעצר בנרטיבים הרשמיים של הכוחות ההגמוניים מתוך שהוא מאמץ אותם לחיקוי במידיות מפתיעה ותורם את חלקו להשכחת ההיסטוריה שקדמה להמצאת הגבול.

אחזור היסטורי: נווה שלום וחארת א־תנכ

הביטוי המובהק ביותר לטשטושה של החלוקה המרחבית שקדמה לתיחום קו הגבול בין יפו לתל אביב נוגע למה שנתפס כשטחה של שכונת נווה שלום. לפי התפיסה השגויה המקובלת היום במחקר, נווה שלום הייתה שכונה ששטחה לא חרג מעולם מגבולות תל אביב, אולם עיון באינספור כתבות בעיתונות, ספרי זיכרונות ומפות שסורטטו עד שלהי שנות העשרים מלמד כי השם "נווה שלום" שימש את דוברי העברית כבר משלהי המאה התשע־עשרה לציון אזור גדול בהרבה, אותו אזור ממש שבפי הערבים והבריטים נקרא באותם ימים "מנשייה". דוגמה מייצגת לשימוש המקביל בשני השמות היא מפת יפו–תל אביב שהפיקה חברת הכשרת הישוב בשנת 1922 ושמבוססת על מפה בריטית משנת 1918. במפה זו, שבה תורגמו מרבית הכיתובים מאנגלית לעברית, נכתב השם "נווה שלום" בדיוק על אותו חלק עיר שכונה Menshie Quarter במפה הבריטית (תמונה 8).

מקובל לייחס את הקמת שכונת נווה שלום לזרח ברנט, שבנה בשנת 1890 כמה בתים טוריים להשכרה מדרום־מערב לשכונת נווה צדק. ברנט סיפר בזיכרונותיו כי הוא שהעניק לשכונה את שמה (שחטר 1929, 33). עם זאת, מעיון במקורות אחרים ברור כי כבר במהלך שנות התשעים של המאה התשע־עשרה שימש השם "נווה שלום" לתיאור שטח שחרג במידה ניכרת מבתי השורה של ברנט, ותיאר למעשה את הפרוור הצפוני החדש של יפו, שרובו ככולו לא נבנה על ידי ברנט ולא היה קשור ליוזמתו. כך, לדוגמה, בכתבה שפורסמה בעיתון הצפירה ב־3 במרץ 1898 סיפר העיתונאי יעקב גולדמן (בשם העט "עקביה") על השינויים הכבירים שהתחוללו בצפון העיר. זהו התיאור המוקדם והעשיר ביותר המוכר לנו בעברית של השכונות החדשות שנוסדו באזור לקראת

העשור האחרון של המאה התשע-עשרה. גולדמן מספר שם כי שכונת נווה שלום, הנקראת בפי הערבים "מנשייה", היא הרובע המרכזי של צפון יפו ובה מתגוררים רוב יהודי העיר:

עיקר ישובם של ב"י [בני ישראל] פה הוא בפרורי העיר שנבנו בעשר השנים האחרונות מחדש [...] להפרורים הללו יקראו ב"י שמות בעברית, והמחמדים [המוסלמים] יקראו להם בשמותם הם. הפרור היותר מיושב מב"י הוא "נוה שלום" והמחמדים יקראו לו "מאנשייה" לאמר: הגן,¹¹ ותמה אני על השם הזה אחרי כי אין כאן לא גן ולא עצים, אבל יש כאן בתיהם של פליטי המחמדים [כלומר, מוסלמים עניים] הבנויים בלי שום משטר מזה, ובתי היהודים הצפופים יחד מזה, ואולי נקרא כן בלשון סגי נהור. הפרור הזה הוא לב הישוב של ב"י פה. בו התלמוד תורה "שערי תורה" [היום: ברחוב אלעזר רוקח 6], בו יגור הרב, הדינים, וכל יתר כלי הקדש, בו גם "המקוה" אשר לע"ע קנין יחיד הוא. הפרור השני הוא "נוה צדק" והמחמדים יקראו לו "קומפאנייאת איל יהוד" לאמר החברה היהודית, כי בתיו נבנו ע"י אגודה מב"י שכל אחד היה מטיל לכיס מנתו מדי שנה בשנה, ומהכספים הללו בנו שנה שנה בתים לפי מתכנת הכספים עד כי נבנו בתים להחברים כלם, ועליהם נוספו הרבה בתים שבנו למו יחידים. ויהי הפרור הלז העומד בראש הר — ופרור "נוה שלום" ירבץ לרגליו — עיר שכולה יהודים ואין יד עכו"ם באמצע.

והפרור השלישי נקרא לכתחלה "יפה נוף" אך איננו נושא עליו שמו זה, וקראו לו היהודים: בתי שמרלינג על שם מיסדו שנקרא כן, והמחמדים יקראו לו "ביות פאסקאל", על שם הקונזול האוסטרי פה שהוא בנה שם בראשונה בתיו, ומידי באו להקונה היהודי הנז' זה כעשר שנים.¹² הפרור הלז בנוי על שפת הים, ובקיץ הומה הוא מבני אדם הללו שבאו הנה לרחוץ בים ומתאכסנים הם שם עפ"י רוב (עקביה 1898).

שנתיים קודם לכן סיפר גולדמן לקוראיו בעיתון חבצלת (הפעם בשם העט "הירושלמי") על חופה של נווה שלום — עדות נוספת לכך שגבולותיה הנתפסים של השכונה השתרעו מעבר לקו הגבול בין יפו לתל אביב והגיעו עד קו המים:

בארבעה מקומות החבורות מתאספות לרחיצה. סמוך לבית תחנות הצבא [הקישלה], סמוך לבית החולים "שער ציון" ואז — בבית שכור על שפת הים בצמוד לבית הקברות המוסלמי שמצפון לעיר העתיקה, סמוך לבתי הח' "נוה שלום", וסמוך לבתי "יפה נוף". [...] בני העיר והאורחים שקבעו דירתם בעיר קונים שביתתם בשני המקומות הראשונים, ובני הפרורים ואורחיהם יבחרו להם שני המקומות האחרונים הקרובים להם, ואני מתאכסן השנה באחד הפרורים ונמנית ביין החבורה של "נוה שלום" (הירושלמי 1896).

עוד תיאור של נווה שלום סיפק כעבור כעשור זאב סמילנסקי בחיבור ארוך שהוקדש ליישוב היהודי ביפו. לדבריו,

11 המילה "מנשייה" (مَنْشِيَّة) בערבית אינה מציינת גן אלא כפר או אזור עירוני שבנייתם הושלמה לא מכבר, בעיקר בניגוד לעיר קיימת. ה"מנשייה" של יפו הייתה, לכן, אותו חלק עירוני חדש של יפו שהלך והתהווה בצפונה מראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה.

12 בהקשר זה ראוי לציין כי ספרות המחקר מתארכת, כנראה בטעות, את מועד הקמתה של יפה נוף לשנת 1897. מקטע זה עולה כי מועד ההקמה הוא סוף שנות השמונים של המאה התשע-עשרה.

כותב הטורים האלה בא ליפו בשנת תרנ"א, ואז היה אפשר לראות הרבה שטחים ערבים וריקים מבנין. וביחוד רבו המגרשים הפנויים בככר שעליה משתטחת נוה-שלום, ורק הודות להצמיחה הרבה של העיר יפו נראה שנוי כביר כזה במשך זמן קצר כל כך. ביחוד בולטים ונכרים סמני הצמיחה בשכונה נוה-שלום. לפני שלש עשרות שנים לא נראו כלל בנינים על כל הככר הרחבה הזאת המשתרעת לצפון יפו, ורק מימי האימגרציה החלו פניה להשתנות, ולעתים קרובות נראו עליה בנינים חדשים. מספר העברים שהתישבו שם עד תקופת טמקין [ואב טיומקין, שהיה ראש המשרד של חובבי ציון ביפו בשנים 1890–1891] היה קטן, ורק מן הזמן ההוא כשגדל הצרך בדירות חדשות החל הישוב העברי להתפשט שם. [...] לפני חמש עשרה שנה לא עלה מספר כל החנויות של העברים והערבים שבשכונת נ"ש [נווה שלום] עד עשר, כעת מספר החנויות בנוה-שלום שבהן ישנם סוחרים ואמנים עברים עולה עד כשמונים, ושל ערבים כעשרים וחמש (מלבד 18 חנויות ערבים אשר בחלקים הסמוכים לנ"ש). כבר ראינו כי היהודים הקדימו להתישב בנ"צ [נווה צדק] מאשר בנ"ש, וכל הבנינים שם שיכים רק לעברים, אולם מפני היותה רחוקה יותר ממרכז העיר, לא יכול להתפתח בה המסחר כמו בנ"ש שבמרוצת הזמן התאחדה עם העיר, ומפני זה יש בראשונה רק חמש חנויות קטנות (סמילנסקי 1907, 12).

מלבד נווה שלום צמחה בצפונה של יפו גם שכונת עוני שכונת ימים כינו בשמה הערבי, חארת איתנפ (או סכנת איתנפ). כך כתב בשנת 1896 העיתונאי זלמן בן-טובים, בתארו טיול רגלי שעשה מיפו צפונה לאזור פרדס משפחת פלמן הסמוך לכפר סומיל:
עברנו את כל פרור נווה שלום ואת בית "התלמוד תורה" שערי תורה אשר מקצהו [...] עברנו גם את מושב הערבים מבני דלת העם הנקרא בשם "סִכְנַת אל־טֶנַק" ונשים פעמינו אל גבעות החול לא הרחק מעל שפת הים צפונה, אשר ביניהן מוביל הדרך אל הביארה [פרדס פלמן]. [...] הערבים מדלת העם וביחוד הסבלים והפועלים העניים יגורו בבתי חומר קטנים המכוסים בפחים ישנים הלוקחים מהתיבות שבהם יביאו הנפט. ולכן יקראו להמושב הזה "סִכְנַת אל־טֶנַק" לאמר "מושב בתי הפחים" (בן-טובים 1896).

חלוקה מרחבית דומה עולה גם מעיון במקורות עבריים מאוחרים יותר. אחד מהם הוא, כאמור, החוברת שהוציא ועד תל אביב בשלהי שנת 1920 ושבה תוארו גבולות השטח שהיה אמור לעבור לתחומה של תל אביב. בחוברת זו נכרכו יחדיו תחת השם "חארת איתנפ" משכנות העוני של הערבים והיהודים התימנים ונעשתה הבחנה ברורה ביניהם לבין נווה שלום, שקו הגבול המוצע חצה אותה לשניים (ועד תל אביב 1920, 13–14). זמן קצר אחר כך, בדרוה ועדת הייקרפט לחקר מאורעות תרפ"א, הופיע תיאור של האזור מבעד לעיניים בריטיות, וגם בו נשמרה ההבחנה בין נווה שלום/מנשייה לבין חארת איתנפ ("שכונת הפחים") שמצפון לה:
מצפון [לעיר העתיקה של יפו] נמצא רובע מנשייה שבו מתגוררים מוסלמים ויהודים ובמרכזו עובר רחוב ראשי שמשני צדיו חנויות, מרביתן מנוהלות בידי יהודים. [...] בין מנשייה לרובע עני יותר המוכר בשם "עיר הפחים" [Tin Town במקור], שהוא שלוחתה הצפונית של מנשייה לאורך החוף, נמצא מרחב חולי המפריד בין רבעים אלה לתל אביב (Haycraft 1921, 18).

כמה מקורות חזותיים תומכים בחלוקה המרחבית שעולה מהקטעים שצוטטו כאן, זו שמחלקת את צפונה של יפו לשני אזורים נבדלים: אזור דרומי שהיה הרובע העירוני החדש של צפון יפו, ואזור צפוני של משכנות עוני צפופים שתושביו ערבים או יהודים תימנים. כך, לדוגמה, במפת שינפלד משנת 1923 (תמונה 9), מפת הפרצלציה הראשונה של תל אביב בתור רשות עירונית, מצוינים שני אזורים יפואיים הגובלים בחלק הדרום-מערבי של תל אביב, מחוץ לתחום שיפוטה: "שכונת הערבים" (אותו אזור שנחשב היום לחלק מכרם התימנים) בצפון, ו"נוה שלום" הצמודה לה מדרום. צילום אוויר מבואר המובא בספרו של שמואל טולקובסקי על יפו משנת 1926 (תמונה 10) מבחין בין "נוה שלום" הדרומית ל"רובעי עוני של ערבים (מנשייה)" מצפון.¹³ על נסיבות היווצרותה של חארת אֶתֶנֶכ סיפר בזיכרונותיו יוסף אליהו שלוש, קבלן, יזם ואיש ציבור יהודי שגדל ביפו. לדבריו, "כל החבל לאורך שפת הים, הגובל את שכונת מחנה-יוסף, מושב התימנים עד בתי פיינגולד" היה נתון לסכסוך בעלות מתמשך שהוריד באופן משמעותי את ערך הקרקע ומשום כך התאים להתיישבותם של אנשים מדלת העם. כך הוא מתאר:

חבל זה היה באמת שייך לנו בשותפות עם אמזליג ומויאל. אבל באותו זמן היה נוצרי ידוע, בעל שם ובעל אגרוף, אדם מסוכן לחברה שהטיל סביבותיו פחד ואימה, לרבות גם על אנשי הממשלה והוא כבש בכח את כל החבל הנזכר, על ידי הקמת חדר ארעי והעמדת שוטרים. המשפטים התחילו ונמשכו בלי סוף, מפני שהנתבע היה כחו גדול והשופטים יראו אותו [...] עד שאבי ואמזליג ותריו על האדמה, מבלי להשקיע יותר שום דמים, לטובתו של המנוח יוסף מויאל שלא אבה לותר על בעלותו על האדמה הנ"ל. שלשים שנה נמשך המשפט בין הנוצרי ששמו היה טנוץ נאצאר ובין המנוח מויאל ובינתיים מתו שניהם. בכל החבל הזה נאחזו בעלים שונים שהקימו להם בנינים פשוטים מפחים ועצים, על ידי חוזה שנעשה ביניהם בראשונה עם הנוצרי ולבסוף גם עם המנוח מויאל. כל מגרש בן חמש מאות אמה נמכר בחמשה נפוליון וכל הקודם זוכה.

כיום אפשר לפגוש בחבל זה גם בנינים הגונים, אך לבעליהם אין קושאנים על שמותיהם ומי יודע מתי תוכל הממשלה להכיר בבעלותם [...] (שלוש 1931, 20–21).¹⁴

תמיכה לסיפורו של שלוש מספקת מפת מדידה שהכין המהנדס שכנוביץ (שכנאי) באוגוסט 1913, מפה לא מוכרת למחקר שקיומה נחשף כאן לראשונה (תמונה 11).¹⁵ המפה מציגה את תוואי הקרקעות הסמוכות לתל אביב, בצמוד למקרא ובו שמות בעלי הקרקעות. אזור חארת אֶתֶנֶכ מכונה במקרא "בתי הערבים מיד יוסף מוֹלֵל".

13 טולקובסקי מוסיף וכותב: "במשך השנים 1886–1892 נוסדו ונשלמו השכונות היהודיות נוה-צדק ונוה-שלום, והשכונה של דלת-העם הערבית מנשייה לצד צפונית-מזרחית וצפונית של העיר העתיקה" (טולקובסקי 1926, 134). שלא כמו רובם המוחלט של הכותבים בני התקופה, טולקובסקי מעניק את השם "מנשייה" לחארת אֶתֶנֶכ ולא לאזור שמדרום לה.

14 יעקב רמון מצטט את סיפורו זה של שלוש ומוסיף עליו כי "על השטח הזה התאחזו הרבה מהתימנים. גם הם העמידו להם בנינים מפחים, עצים וכו', וכיום הולכים הם ונהפכים לבתים ממש" (רמון 1935, ז).

15 זוהי מפת מדידה בקנה מידה 1:4000 של חלקים בצפונה של יפו שנחתמה ביום 13.8.1913 (אצ"מ, תיק A112/11/2). ממפה זו ברור גם כי קווי המתאר של הבנייה בחארת אֶתֶנֶכ נבעו מגבולות הבעלות על הקרקעות באזור.

בעזרת סיפורו של שלוש ומתוך עיון בתצלומי אוויר מהשנים 1917–1918 אפשר לנסות לאתר גם את הגבול שחצץ בין נווה שלום/מנשייה לבין חארת א־תנפ שלצפונה. שלוש מציין, כאמור, כי חארת א־תנפ משתרעת לאורך שפת הים עד לבתי פיינגולד. תצלומי האוויר מלמדים על שינוי ברקמה העירונית ובגודלי המגרשים מצפון למה שלימים יכונה רחוב מטרי במנשייה — רחוב רוחבי שבו מסתיים הרחוב המסחרי הראשי של השכונה (סוק אל־יהוד או רחוב אל־מנשייה); בתי פיינגולד שכנו מעט דרומה משם (תמונה 2). במפת שינפלד, לעומת זאת, נראה כי הגבול הדרומי של השטח שכונה בשם "בתי הערבים" צפוני הרבה יותר, וכי שטחים ששלוש מתאר כשייכים לאדמת המריבה נמצאים דווקא בתחומה של נווה שלום. טולקובסקי מציין רובע עוני בחלק הצפוני של האזור ששלוש מתאר, אך הוא מכנה אותו "מנשייה", שם שבא באותה תקופה לציין דווקא את האזור שמדרום לו. יותר מכל דבר אחר, הבדלים אלה מעידים על נזילותו של הגבול הקוגניטיבי בין שני האזורים. עם זאת, נדמה שהחלוקה האמינה ביותר היא זו של שלוש, שהכיר היטב את ההיסטוריה של המקום בהיותו משתתף פעיל בעסקי הקרקעות משנות התשעים של המאה התשע־עשרה ואילך וכן משום שהיה הקבלן שבנה את בתי פיינגולד (שלוש, 1931, 121). חלוקה זו גם תואמת להבדלים המורפולוגיים במערך הרחובות ובאופי הבנייה בין שני האזורים.

מנשייה הערבית

גם אחרי סרטוט קו הגבול בין יפו לתל אביב ועד סוף שנות העשרים היה השם הערבי "מנשייה" נדיר מאוד בשימוש בקרב דוברי העברית. הדבר עולה ממספר רב של כתבות בעיתונות, מפות ומסמכים מאותם ימים. בשנת 1928, לדוגמה, נערך מפקד שמי של התושבים היהודים של "תל אביב, יפו והשכונות".¹⁶ שכונת נווה שלום צוינה בו כשכונה מחולקת: בחלקה האחד, זה שעבר לתחומי תל אביב, התגוררו 1,762 יהודים, ובחלקה היפואי ("נווה־שלום—יפו" בלשון המפקד) התגוררו 2,445 יהודים. ב"שכונות הערבים—יפו" (שם אחר לחארת א־תנפ) התגוררו 1,826 יהודים. לשם השוואה, באותו מפקד נמנו 2,418 יהודים בלבד בנווה צדק הסמוכה, שהייתה כולה בתחומי תל אביב.¹⁷

¹⁶ המפקד נערך באלול תרפ"ח. ספר המפקד המלא ובו פירוט שמי של התושבים, גילם, עיסוקם וכתובתם שמור בארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב (אהעת"א).

¹⁷ לפי המפקד, בתחומיה של נווה שלום—יפו היו ממוקמים, בין השאר, רחוב מטרי, רחוב קהילת יעקב (נקרא על שם בית כנסת בשם זה שעמד בו ושנשאר בתחומי יפו; לאחר 1948 שונה שמו לרחוב גוטמאכר. שמו הערבי: רחוב אבו־לור'וד), רחוב התחנה, רחוב וולוז'ין, רחוב המסגד (רחוב חסן בכ), רחוב חג' בגדי, רחוב ברנט, בית אמזלג, בית פיינגולד, בית שמרלינג, מלון שולמית, מלון מרגלית ובית הספר האיטלקי. כל אלה נמצאים באזור שמכונה היום "מנשייה". כמו כן נפקדו בשכונה זו יהודים שהתגוררו בבתי ערבים, כדוגמת בית נבולסי, בית עבד אל־ג'וואד, בית אברדרוויש ואחרים. דוגמה נוספת לחלוקה מרחבית דומה מהשנים שאחרי קביעת קו הגבול בין יפו לתל אביב נוגעת לבית הראשון שבנה אהרן שלוש מחוץ לתחומי העיר העתיקה. לפי התיאור של בנו, יוסף אליהו שלוש, הבניין עמד "בסוף נווה־שלום מול בתי פיינגולד" ונמכר לימים לאיש העסקים בן ציון אמזלג (שלוש, 1931, 79). בספרם של רות קרק ויוסף גלס על משפחת אמזלג, ספר שיצא לאור בשנת 1993, הם מספרים על מתחם שהיה שייך לבן ציון אמזלג "בשכונה המוסלמית 'מנשיה' שמצפון ליפו" (קרק וגלס, 1993, 155–157). מהצלבת סרטוט חזיתות המתחם המובא בספרם עם צילומי אוויר מאותן שנים עולה כי מדובר באותו מקום בדיוק שעליו כותב שלוש, היום בסמוך להצטלבות הרחובות קויפמן ושנקר.

החלוקה המרחבית שהונצחה במפקד עמדה להשתנות. מאורעות תרפ"ט והקיטוב הלאומי הגובר בארץ ישראל המנדטורית הביאו בתוך שנים ספורות לערעור החלוקה הקונגטיבית הסוציו-אקונומית של המרחב בצפון יפו ולהמרתה בחלוקה לאומית גרידא. כמו במאורעות תרפ"א, כך גם בתרפ"ט היו נווה שלום/מנשייה והאזורים שגבולו בה מוקד שממנו החלו להתפשט מעשי האלימות. הדבר אינו מפתיע משום שבאזור כולו התגוררו יהודים וערבים זה לצד זה ולעתים גם זה בכיתו של זה. אולם, שלא כמו ההתרחשויות בראשית אותו עשור, נראה כי כעת סימנו המאורעות את תחילתו של שינוי תודעתי שבסופו נתפס הגבול בין יפו לתל אביב גם כקו הפרדה בין יהודים לערבים ולא רק כקו תחומה מינהלי של סמכויות שליטה עירוניות.¹⁸ הפרדה זו באה כעת לידי ביטוי גם בצורת הסימון המילולית של המרחבים הגיאוגרפיים שמשני צדי הגבול: אל החלקים שעברו לתחום סמכותה של תל אביב (ובראשם חלקים משכונת נווה שלום) הוסיפו דוברי העברית להתייחס בשם העברי, ואילו השטח שנותר בתחומי יפו החל להיקרא בשם הערבי "מנשייה", ששימש במקום השם העברי "נווה שלום-יפו". שם זה בא לתאר גם את החלקים שכוננו קודם לכן בשם "חארת א-תנכ" (תמונת 12 ו-13).¹⁹ השם החדש, הערבי, שנתנו דוברי העברית ל"נווה שלום-יפו" ציין לכאורה גם מהות "ערבית" של הטריטוריה. נקודת מבט זו אפשרה לגיאוגרף אברהם יעקב פרוור לתאר בשנת 1936 את קו הגבול בין הערים כ"אתנוגרפי", אף על פי שהמציאות הדמוגרפית באזור לא השתנתה מקצה לקצה ואלפי יהודים המשיכו להתגורר ב"מנשייה" גם לאחר מאורעות תרפ"ט:

גבול הדרומי והמזרחי נפרת השאיפה לבלתי הכניס אפילו בית אחד של לא-יהודי ודונם אחד פרדס אל תחת שלטונה של תל-אביב. שכונת הערבים מנשיה תקועה כיתד בתחום תל-אביב, ורק בצלעה הצרה ביותר היא מחוברת ליפו. השכונה היהודית הקטנה יפה-נוף נשארה כלה בתחום-יפו. הגבול בנווה-שלום מכוון לכך, שלא לנתק את הקשר הטריטוריאלי בין מנשיה הערבית ועירית יפו הערבית ושלא להעביר את התחנה של מסל-הברזל לתחום תל-אביב. [...] זהו מעין גבול אתנוגרפי (פרוור 1936, 274–275).²⁰

18 בינואר 1934, עם פרסום חוק העיריות המנדטורי החדש, שונה מעמדה של תל אביב והיא הפכה לעיר עצמאית ונפרדת מיפו. הדבר חיזק, מן הסתם, גם את החלוקה התודעתית של המרחב על פי קו הגבול המוניציפלי בין הערים.

19 קשה לקבוע בדיוק מתי החליף השם "מנשייה" את השימוש בשמות "נווה שלום" ו"חארת א-תנכ", בייחוד משום שהשינוי היה הדרגתי ולא נבע מהחלטה שהוכתבה מגבוה. עם זאת, באמצע שנות השלושים כבר היה השם "מנשייה" שגור בפי דוברי העברית לתיאור הרובע הגדול שבצפון יפו.

20 מעניין שפרוור מתייחס אל הגבול כקו המבחין גם מבחינה גיאוגרפית טהורה בין הרקמה העירונית היפואית לזו התל-אביבית, הגם שלא הייתה להבחנה זו כל אחיזה במציאות. אופי הבנייה בצפונה של מנשייה המשיך גם לתוך כרם התימנים התל-אביבית והבנייה בנווה שלום התל-אביבית הייתה דומה באופייה לזו שבחלקה הדרומי של מנשייה. דימויה של מנשייה כ"יתד" ארוכה המגיעה עד לב תל אביב היה מבוסס בעיקר על קריאה דרמטית טהורה של מפת העיר, ולא על המציאות הבנויה.

ובהמשך:

מעבר המערבי של שכונת מנשיה, היתד הזרה שבגוף העיר העברית, נבנו שתי שכונות יהודיות, והן התפתחו יותר משכונת ברנר. הסבה טבעית ופשוטה. הן קולטות את רוח הים באופן ישר, ואלו שכונת ברנר קולטת אותה בצרוף הריחות של השכונה הערבית (שם, 311).²¹

המעבר העברי לשימוש בשם הערבי "מנשיה" מעיד יותר מכול על ערעור הלגיטימיות של מגורי יהודים בשטח שנתפס עתה כ"ערבי", ברוח ההפרדה הלאומית שהלכה והתחזקה באותן שנים. לפי תפיסה זו, יהודים שהמשיכו להתגורר במנשיה נותרו "מעבר לגבול", באזור ערבי ומזוהם, המנוגד באופן כמעט מוחלט לדימוי העברי ה"לבן" וה"נקי" שטיפחה תל אביב באותן שנים ממש (עזריהו 2005, 230–237; Helman 2004, 79–99). גל חדש של מעשי אלימות נגד יהודים שפרץ ביפו ב־19 באפריל 1936 ושסימן את תחילתו של המרד הערבי הגדול תרם רבות לחיזוק ולקיבוע החלוקה התודעתית הלאומית של המרחב, בין השאר בשל בריחתם הזמנית של המוני פליטים יהודים משטחה של מנשיה לתחומי תל אביב. כך תיארה את הדברים רבקה אהרונסון בעיתון דבר:

7000 הנפש שגרו במנשיה שביפו נאלצו ביום בהיר אחד לעזוב את השכונה מפני חוסר בטחון. רגע אחד מפנת אלנבי וכרמל מתחילה השכונה הזו, המוקפת משלושת צדדיה ברחובות תל-אביב, אולם, בעלי הקרקע ובעלי בתיה הם על פי הרוב ערבים. תושביה מעורבים. הערבי, בעל-הבית, גר יחד עם שכניו היהודים ומתקיים מהכנסות ביתו העלוב.

בה במידה שמתקרבים ליפו, הולך וקטן מספר התושבים היהודים, אולם גם בקצות השכונה האחרונות אפשר עוד לפגוש משפחות יהודים.

מי הם תושבי מנשיה היהודים? קודם כל עולים חדשים מעדות המזרח. לא היתה להם כל הדרכה כלכלית ומוסרית בעלותם לארץ, והם באופן טבעי הלכו לסביבה הערבית. אין זה מקרה שהם גרים ביפו: תנאי החיים ותכנה של הסביבה ההיא קרובים להם יותר מאשר חיי הישוב העברי ומשפיעים עליהם יותר. רבים במנשיה גם ילידי הארץ, בני ירושלים, צפת וטבריה. אלה הם ה"בידואים" שלנו, הנורדים ממקום למקום. וחלק מהם חי בקביעות על חשבון הכלל (אהרונסון 1936).

גם בשנות הארבעים המשיכו אלפי יהודים להתגורר במנשיה, אולם קשה לתאר את היחסים הלאומיים בשכונה כאידיליה של דו־קיום בשלום. למרות שקט יחסי במהלך שנות מלחמת העולם השנייה, כבר באוגוסט 1945, זמן קצר לאחר סיומה, חזר מרחב התפר שבין יפו לתל אביב לשמש זירה לעימותים אלימים (פיירברג 2003, 45). ב־5 באוקטובר 1945 שיגר "ועד הדיירים היהודים" ב"שכונת מנשיה, יפו" מכתב לממלא מקום יו"ר הסוכנות היהודית בבקשה לסיוע כספי להקמת שיכון שיאפשר לתושבים לצאת מהאזור, לצד השתתפות עצמית של המשתכנים החדשים בחלק

²¹ חשוב להדגיש כי ברור כותב את הדברים עוד לפני פרוץ המרד הערבי הגדול באמצע אפריל 1936. ספר תל-אביב שבו מורסם המאמר של ברור יצא לאור ביום הולדתו ה־75 של ראש העירייה מאיר דיזנגוף, טו באדר, שחל ב־9 במרץ 1936.

מהוצאות ההקמה. בראש המכתב מתארים יו"ר הוועד ומזכירו את התנאים הקשים שבהם חיים התושבים, ואופן תיאורם מלמד כי גם היהודים בשכונה (או לפחות נציגיהם) סברו שבתנאים שהתהוו המשך מגוריה של אוכלוסייה יהודית במנשייה אינו מתקבל על הדעת:

לא נכנס לרון בפרטי הפרטים של המצב הקשה והאיום כאחד, שבו נתונים אחינו בשכונה מזוהמת זו מכל הבחינות הן מבחינת הצפיפות, הן מבחינת התרבות שאין כל אפשרות לבצע במקום כזה שום פעולה חנוכית תרבותית הואיל והתנאים בשכונה זו ובתוך אוכלוסיה ערבית הם קשים מכל הבחינות, והן מבחינת הלכלוך והמחלות המאיימות תמיד על כל האוכלוסיה ולא מעט כבר נכתב גם במוכן זה ואין קול ואין עונה כאילו ח"ו אומללים אלה אינם שייכים לשטח פעולותיכם, ועא"כ התנאים המיוחדים והסבל הקשה שסובלים משכניהם הערבים ללא חטא בכפם.²²

למכתב זה צירף הוועד רשימה שמית של ראשי המשפחות "היהודים הגרים בבתי ערבים ובסביבה ערבית". ברשימה נמנים 875 בתי אב ו-4,449 תושבים ומצוינים מקצועו של ראש המשפחה, מספר החדרים שבהם מתגוררת המשפחה, שכר הדירה החדשי, כסף מזומן זמין, ארץ המוצא, שנות המגורים בארץ ופרטים נוספים. כמה ימים אחר כך, ב־16 באוקטובר, שלח הוועד מכתב לראש עיריית תל אביב ישראל רוקח, ובו דיווח כי בעקבות ישיבה שקיימו חברי הוועד במחלקת העבודה של הסוכנות היהודית, הסוכנות מוכנה "לדון אך ורק בענין העולים החדשים שנקלטו במנשייה". לפיכך ביקש הוועד מעיריית תל אביב שתדאג להקצאת קרקע להקמת השיכון ו"ביחס לכספים אנו נדאג לעצמנו".²³

עיריית תל אביב, כך נדמה, לא ששה לקלוט את היהודים שהחליטו להתגורר מחוץ לתחומה של העיר העברית. ב־2 בנובמבר שיגר ד"ר בן ציון קרוגליאקוב, ממלא מקום מזכיר העירייה, מכתב ליו"ר הסוכנות יצחק בן-צבי ובו תיאר את המצב החמור שנוצר בקרב "מאות משפחות של יהודים" שהתגוררו ב"בתי ערבים בשטח מנשייה".²⁴ קרוגליאקוב טען אמנם כי הוא מבין את בקשת התושבים, "אשר כל מאוים הוא לצאת מאותה סביבה שבה הם נתונים ולהשתקע בסביבה יהודית טהורה ובתנאים אנושיים הוגנים", אולם בתנאים הנוכחיים אין בכוחה של העירייה "לשכן אף חלק מצער מכל אזורי תל-אביב הזקוקים לשכון — לא כל שכן את תושבי מנשייה, אשר מנקודה אדמיניסטרטיבית אינם משתייכים לתל-אביב".

לפי מסמכים בריטיים, יהודים התגוררו בשני תתי-אזורים מובחנים במנשייה: בחלק שקיבל את השם "קרטון" (או "מנשייה עילית") התגוררו בשנת 1945 6,000 יהודים לצד 3,000 מוסלמים,

22 אהעת"א, מכל 1401, תיק א 4-4127. תיאור ציורי של המצב הקשה של יהודי מנשייה מופיע בפירוט גם אצל אפרים תלמי (1945).

23 אהעת"א, מכל 1401, תיק א 4-4127.

24 שם.

ואילו בחלק שכינו הבריטים "מנשייה תחתית" התגוררו 500 יהודים לצד כ-9,000 מוסלמים.²⁵ ההבחנה בין רובע קרטון לשאר שטחה של מנשייה לא הייתה זהה להבחנה בין חארת איתנפ לנווה שלום של שנות העשרים: רובע קרטון השתרע על שטח מצומצם בהרבה של כשישים דונם (לעומת מאתיים הדונם של חארת איתנפ). ייחודו המרחבי לא נבע מאופי הרקמה הפיזית של האזור אלא מהרכבו הדמוגרפי: בניגוד ל"מנשייה תחתית", בחלק זה של השכונה היו היהודים הרוב.

הכינוי "כרם קרטון" הופיע לראשונה באמצע שנות העשרים כדי לתאר שטח קטן בן פחות מחמישה דונמים בין כרם התימנים התל-אביבית לבין חארת איתנפ (היום בין הרחובות רבי מאיר לאלשיב; תמונה 13). היה זה, למעשה, סרח עודף מאדמתו של מויאל שנכלל (שלא כמו שאר אדמת המריבה) בתחום תל אביב. החל מאמצע שנות השלושים התרחבו ממדיה של אותה "שכונת קרטון", חצו את הגבול בין הערים והפכו לכינוי המקובל של אזור בעל נוכחות יהודית-תימנית מובלטת בצפונה של מנשייה. כך, לדוגמה, מתואר המקום במכתב למערכת עיתון דבר ב-1937:

שכונת קרטון, שקוראים לה כרם-התימנים, בחלקו היפואי, מלאה זוהמה המסכנת ממש את חיי התושבים. מובן, לא העשירים דרים שם, אלא עמלים דלים, וילדיהם מבוססים בבון כל ימות השנה. [...] אנשי המקום לא נתחנכו על סדרים צבוריים מתוקנים, אינם קמים להושיע נפשם. [...] כלום נדחה גם את ענין הנקיון עד שיתפתר השאלה אם נשתייך לעירית תל-אביב, כמבוקשנו, או נשאר בעירית יפו? (דורני 1937).

השם "קרטון" היה שם רשמי לכל דבר בעיני הרשויות (תמונה 14).²⁶ לאזור היה מוכתר משלו, משה לוי נחום, יהודי תימני שהיה "אחראי על היהודים החיים ברובע מנשייה".²⁷ תפיסתו של רובע קרטון כאזור מעורב שרוב תושביו יהודים הייתה גם הסיבה לאזכורו בהחלטה 181 של העצרת הכללית של האו"ם על חלוקת ארץ ישראל, שם נקבע כי "החלטה בשאלת רובע קרטון תתקבל בוועדת הגבולות, בין השאר תוך שימת לב לכך שרצוי לכלול בשטח המדינה היהודית את המספר הקטן ביותר האפשרי של תושביו הערבים ואת המספר הגדול ביותר האפשרי של תושביו היהודים".²⁸ מכל מקום, העובדה שהתגוררו בו גם אלפי ערבים היא שגרמה לכך שהרובע המשיך להיתפס בצד היהודי כחלק מה"יתד" הערבית בלבה של העיר העברית ולא

²⁵ ארכיון מכון ז'בוטינסקי, אוסף אצ"ל, תיק 40-10/8. הבריטים חילקו את שכונותיה של צפון יפו לשלושה רבעים: רובע אירשדי בדרום, רובע מנשייה תחתית במרכז (או פשוט "מנשייה") ורובע מנשייה עילית, המכונה גם רובע קרטון, בצפון. גם ראש עיריית יפו יוסף הייכל ציין את קיומה של "מנשייה עילית", והזכיר בהקשר זה פרויקט להנחת תשתית ביוב באזור זה (היכל 2006, 48). ככלל, ניתן לטעון כי השם "מנשייה" בא לא פעם לתאר בכפיפה אחת את שני תתי-האזורים הצפוניים – מנשייה עילית ומנשייה תחתית.

²⁶ הגבול שהגדירו הבריטים בין קרטון למנשייה אינו ברור לחלוטין, אך ככל הנראה עבר ברחוב דניאל של היום או מעט דרומה משם. שמות הרחובות בחלק זה של מנשייה נשא אופי יהודי, רובם בזיקה ישירה ליהודי תימן: רחוב מל"ן (משה לוי נחום, מוכתר האזור), רחוב חכם סעיד, רחוב קולסקה, רחוב יחיא אל-קאפח ורחוב יחיא איסחאק (היום: רחוב דניאל).

²⁷ ארכיון מכון ז'בוטינסקי, אוסף אצ"ל, תיק 40-10/8.

²⁸ UN General Assembly Resolution 181 (Resolution Adopted on the Ad Hoc Committee on the Palestinian Question), 29.11.1947, p. 146, [www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/181\(II\)](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/181(II)&Lang=E&Area=RESOLUTION) (אוחזר ב-11.8.13).

כאחת "השכונות העבריות" שהקיפו את מנשייה (כגון נווה שלום, נווה צדק, שכונת ברנר, כרם התימנים ועוד), ערוכות לכאורה בקו חזית כנגד ה"ערביות" היפואית, ואפילו לא כאחת "השכונות העבריות" של יפו (כגון פלורנטיין, שפירא ואחרות).²⁹

בתוך שנים ספורות חל אפוא שינוי עמוק בתדמיתו ובגבולותיו המדומיינים של המרחב שבצפון יפו. "מנשייה" של שנות השלושים – רובע יפואי רחב ידיים המוקף בשכונות עבריות – נתפסה בעיני היהודים כאזור מגורים ירוד ומזוהם, כשטח אויב, סמל למהות "ערבית" קלוקלת החודרת ללב היישוב. אם כמה שנים קודם לכן עוד נשמרה הבחנה תודעתית בין נווה שלום הדרומית, זו שבה גרו גם בעלי אמצעים, לבין חארת א־תנכ הצפונית, שהייתה שכונת עוני מובהקת, כעת נצבע האזור כולו בגוון אחיד, חור שחור שלנופלים לתוכו אין תקומה.

סרטוט והשכחה

הגבול שסורטט בין יפו לתל אביב התקיים בין השנים 1921 ו־1950.³⁰ בתקופה זו התחולל בחלוקה התודעתית של המרחב שבצפון יפו שינוי מהותי שהתבסס על הקו החדש. גבול הנייר בין הערים ערער בחלקים ממנו (בעיקר בנווה שלום) על האחדות הטריטוריאלית של הרקמה העירונית הרציפה, חצה אותה לשניים והיה הבסיס לדימוי הציבורי המחודש של אותו מרחב חצוי.³¹ נוסף על כך, גבול הנייר גרם בסופו של דבר גם להשכחת האופן שבו נתפס המרחב לפני סרטוטו. יותר מכול עוותה ההיסטוריה של שכונת נווה שלום. היסטוריה זו עוצבה מחדש לאורו של קו הגבול, כאילו חלקיה של השכונה שנותרו בתחומה של יפו לא היו שייכים אליה מעולם. בראייה אנכרוניסטית זו, נווה שלום הייתה "שכונת ספר" מרגע הקמתה, עמדה קדומנית בעימות מדומיין עם שכונה "ערבית" בשם "מנשייה", ולא שכונה מעורבת שהיתה באותה מידה גם לב היישוב היהודי של יפו לפחות עד מלחמת העולם הראשונה.

אף על פי שסורטט לצורכי שליטה מוניציפליים, חרגה השפעתו של קו הגבול בין יפו לתל אביב מהתחום המוניציפלי הצר. האופי הביורוקרטי של ההפרדה בין יפו לתל אביב והעובדה שהפרדה זו לא נבעה מעימותים אלימים אלא מהסכמה מלאה של כל הצדדים המעורבים לא מנעו מהגבול החדש להפוך למכשיר תרבותי רב עוצמה. באמצעות מכשיר זה עוצבה זהות מקומית הכרוכה בהגדרה טריטוריאלית חדשה של המרחב, ברוח טענתם של דייוויד

²⁹ בהקשר זה מעניין לציין כי לאחר סיפוח יפו לתל אביב ב־1950 חדל השימוש בשם "קרטון" לתיאור האזור, והוא נבלע בתחומה של שכונת כרם התימנים אף ששטחו היה גדול פי שניים משטח השכונה התל־אביבית. כך קרה שהאזור שנקרא היום "כרם התימנים" כולל למעשה לא מעט מחלקה הצפונית של שכונת מנשייה היפואית.

³⁰ קו הגבול בין יפו לתל אביב נמחק מן המפות באופן רשמי עם ביטול עיריית יפו וסיפוח רוב שטחה המוניציפלי של יפו לתל אביב ב־24 באפריל 1950 (מדינת ישראל, קובץ התקנות, 18.6.1950, עמ' 1037–1039).

³¹ בחלקים אחרים שלו (למשל הגבול שהקיף את חארת א־תנכ מכל עבריה) עקב הגבול בתחילתו אחרי הבחנה קיימת בין רקמה עירונית בנויה לשטחים לא מבונים. עם זאת, בשנים מאוחרות יותר ובעקבות בנייה מסיבית בשטחים הריקים, עבר הגבול בסופו של דבר כמעט בכל חלקיו ברחובות ראשיים ומבונים, כמו לדוגמה לאורך רחוב הכרמל שהיה בחלקו רחוב שוק לכל דבר.

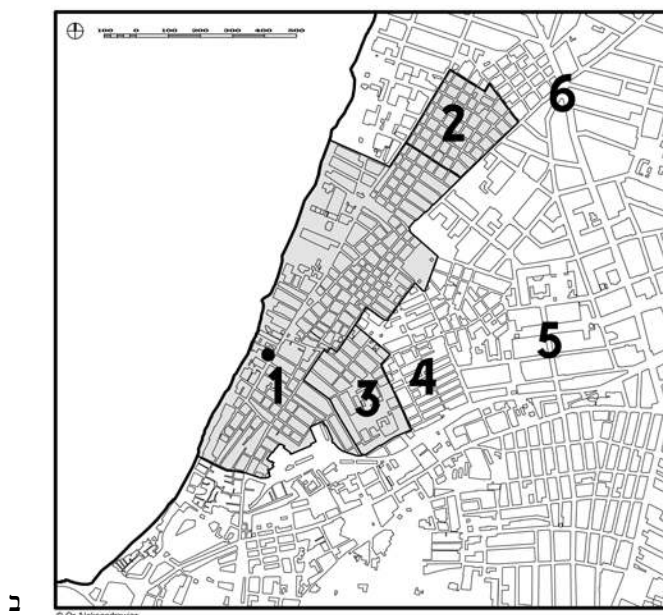
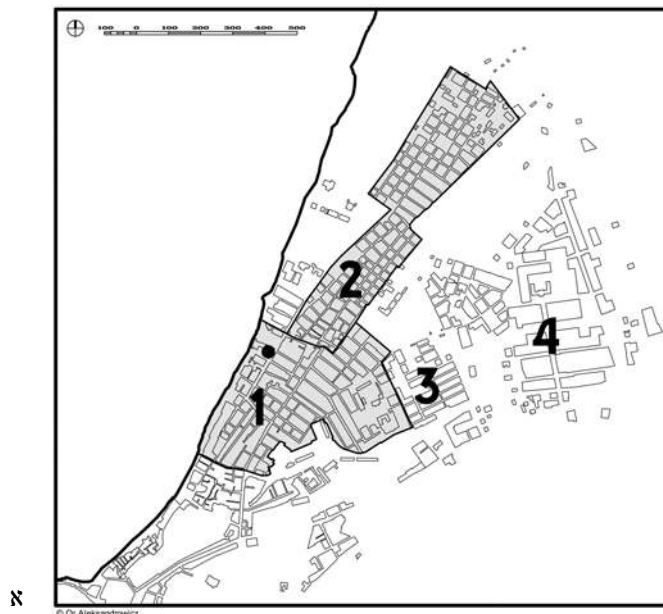
ניומן ואנסקי פאסי כי "גבולות הם [...] סמלים וגילויים של יחסי כוח ומוסדות חברתיים, והם הופכים לחלק מחיי היומיום דרך מגוון מנהגים מוסדיים. [...] זהות וגבולות נראים לפיכך כשני צדיה של אותה מטבע" (Newman and Paasi 1998, 194). במקרה שלפנינו, קו הגבול היה מכשיר חיוני ששימש בידי ראשי תל אביב להחלת זהות "עברית" על מרחב טריטוריאלי מוגדר, אף שחלק מיושביו לא נטלו חלק פעיל בפרויקט התרבותי של העבריות בצפונה של יפו (אבן-זהר 1980). עם החלת הזהות ה"עברית" על צדו האחד של הגבול, קיבל צדו השני זהות לאומית משלו ("ערבית") אף על פי שאלפי יהודים הוסיפו להתגורר בתחומו. תל אביב הייתה חייבת למתוח קו מפריד, רעיוני וטריטוריאלי, בינה לבין יפו משום שרצתה לתת ביטוי ממשי לייחודה התרבותי כ"עיר עברית". באותה מידה, אותו קו בא גם להגדיר בבירור את תמונת הראי של תל אביב, את תחומי המדויקים של המרחב השכן שממנו ניסתה תל אביב להיבדל. כל זה קרה אף על פי שהגבול המדובר היה חסר כל נוכחות פיזית.

כמכשיר תרבותי הצליח גבול הנייר להשפיע על הדרך שבה המשתמשים היהודים בעיר חילקו בדמיונם את צפון יפו ליחידות משנה, אפינו את חלקיו השונים של המרחב, הבחינו ביניהם ותיארו אותם; במילים אחרות, על הדרך שבה התגבש הדימוי הקיבוצי של הרקמה העירונית (Lynch 1960, 66–72). אף שלא היה בעל נוכחות פיזית, גבול הנייר ייצג בעיני המשתמשים בעיר ממשות קשיחה ובלתי נזילה לכאורה. העובדה שהדבר קרה יותר מעשור לאחר תיחום הגבול עשויה להוביל למסקנה שלא היה די בפעולה המינהלית כדי לגרום לשינוי וכי הקריאה המחדשת של המרחב הושפעה גם מההקצנה הלאומית בארץ ישראל המנדטורית של שנות השלושים, זו שהבליטה את ההבחנות הלאומיות על פני הבחנות חברתיות אחרות. תפיסת המציאות היומיומית מנקודת מבט של חלוקה לאומית או אתנית (בצד היהודי ובצד הערבי כאחד) היא שסייעה לקבע גם את תרמיתו של קו הגבול בין יפו לתל אביב כגבול לאומי או אתני וכבסיס לארגון מחדש של הרקמה העירונית בצפון יפו לפי דיכטומיה טבעית לכאורה שבין עברי לערבי.

המקרה הפרטי של קו הגבול בין יפו לתל אביב מצביע על הכוח הפוטנציאלי הטמון בידיהם של מסרטי גבולות הנייר, אלה שפעולתם הגרפית, הביורוקרטית באופייה, עשויה להיתפס כבעלת השפעה מוגבלת על המרחב הפיזי. לא פעם גבול כזה משולל הצדקה "טבעית" ואינו מבטא הבחנות פיזיות מובהקות, בייחוד משום שאינו נוכח במרחב בצורה שתגביל את התנועה בין שני עבריו. גבולות הנייר מקובלים מאוד ככלי תכנון עירוני, כאמצעי טכני להגדרת זכויות בנייה ושימושי קרקע ולהקצאת משאבים עירונית, אולם לצד תפקידם כאמצעי לסימון טריטוריאלי של תחומי אחריות הם סופחים לתוכם משמעות תרבותית מורחבת הנובעת מהקריאה היומיומית של המרחב בידי המשתמשים בעיר, כאמצעי להפקת מפות קוגניטיביות של המרחב. לגבולות הנייר אין אמנם נוכחות פיזית בפני השטח, אבל סרטוטם ותוצריהם הגרפיים הנלווים עשויים לא פעם למלא תפקיד מכריע בעיצוב הדימוי הקיבוצי של השטח שהם מחלקים ובהגדרת המרחב הפיזי שבו יהיה תוקף לאותו דימוי. חשוב לא פחות, גבולות כאלה עשויים למלא תפקיד מכריע באופן שבו יתעצבו הזיכרון הקיבוצי והסיפורים שבאים לגולל את תולדותיה של העיר. מחיקת ההיסטוריה המרחבית של נווה שלום מדפי ההיסטוריה היא דוגמה מובהקת לכך.

1. צפון יפו בתצלום אוויר של חיל האוויר הבריטי, 1918 לערך, מבט מצפון לדרום (הארכיון הלאומי הבריטי [The National Archives], CN 5/2): 1. יפו העתיקה; 2. סכנת רשיד (אירשיד); 3. נווה שלום/מנשייה; 4. חארת א־תנכ

2. צפון יפו

א חלוקה קוגניטיבית יהודית של המרחב, 1918

(1. נווה שלום; 2. חארת א־תנכ; 3. נווה צדק; 4. תל אביב)

ב חלוקה קוגניטיבית יהודית של המרחב, 1936

(1. מנשייה [מנשייה תחתית]; 2. שכונת קרטון [מנשייה עילית]; 3. נווה שלום; 4. נווה צדק; 5. תל אביב

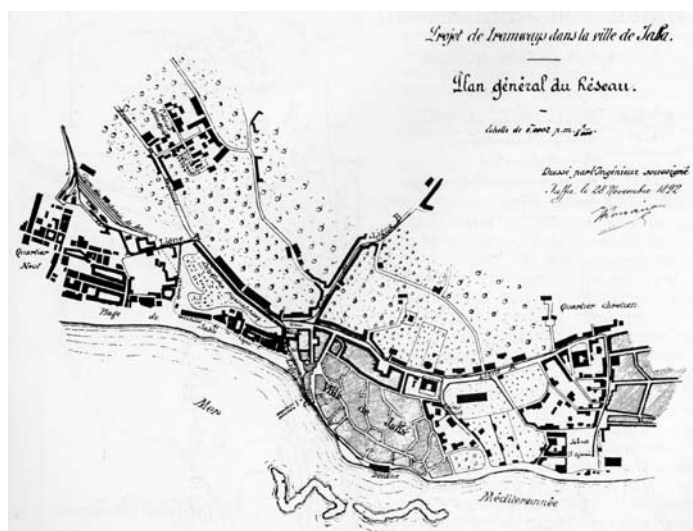
הקטנה; 6. כיכר מגן דוד)

מיקום בתי פיינגולד מסומן בנקודה שחורה

3. יפו העתיקה והאזור
מצפון לה בקטע ממפת
תיאודור סנדל, 1878 –
1879. הספרה 5 מציינת
את מיקומה של סכנת
רשיד, הספרה 10 מציינת
חוף רחצה (Zeitschrift
des Deutschen
Palästina-Vereins
3[1], 1880: Tafel III

4. מפת צפון יפו
מ-28 בנובמבר 1892,
המפה הראשונה שבה
מתועדת בנייה מצפון
לסכנת רשיד, המצוינת
במילים Quartier Neuf
(משמאל). המפה מובאת
אצל אביצור 1986,
272. המקור, שהיה
שמור בארכיונו של
המהנדס נחום וילבושביץ
(וילבוש), אבד כנראה

5. קטע מתצלום אוויר
גרמני של צפון יפו מ-27
בנובמבר 1917 (אוסף
הארכיון הראשי של מדינת
בוואריה [Bayerisches
Hauptstaatsarchiv,
München], המרכז למדיה
דיגיטלית, ספריית יונס
וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת
חיפה). במרכז נראית שכונת
נווה שלום/מנשייה, בקצה
התחתון בתי סכנת רשיד
ובקצה העליון חלקה הדרומי
של חארת א-תנכ

6. קטע מקולז' תצלומי
אוויר בריטיים של צפון יפו
מ-1924 (החוג לגיאוגרפיה
וסביבת האדם, אוניברסיטת
תל-אביב) ועליו קווקוו קו
הגבול החדש בין יפו לתל
אביב החוצה לשניים את נווה
שלום/מנשייה. באזור זה
עבר קו הגבול ברובו הגדול
במרכזם של רחובות מסחריים
מובהקים

157 JAFFA, NEVE-SHALOM (MANSHIA)

יפו נווה-שלום

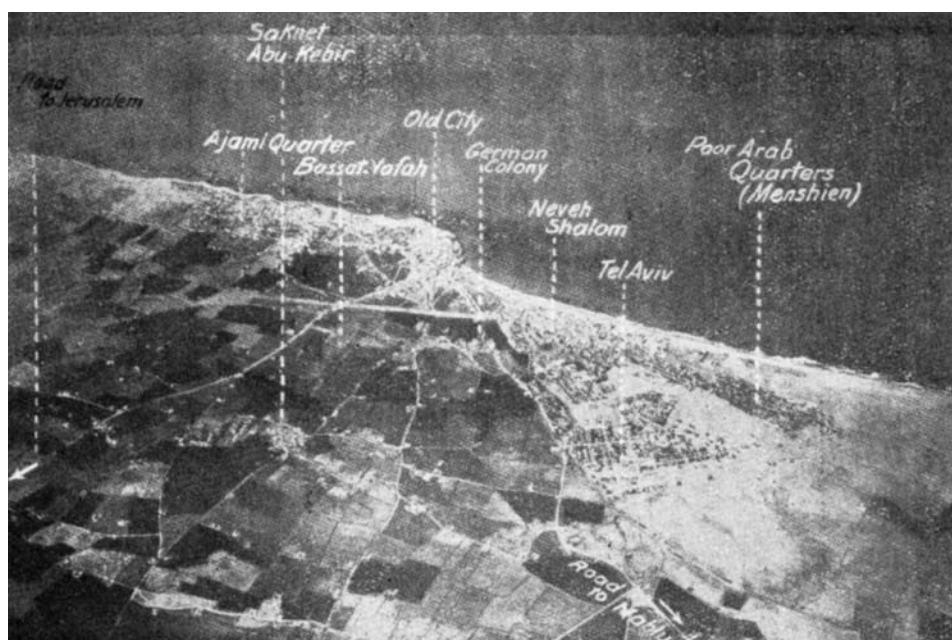
7. גבול של נייר — רחוב מנשייה (סוק אל-יהוד) במבט מקצהו הצפוני דרומה בגלוייה של "האחים אליהו" מראשית שנות העשרים (אלבום לייב קלוין, אוספי ביתמונה). הגבול בין יפו לתל אביב הותווה לאורך חלקים מרחוב זה. הבתים בימין התצלום היו בסמכות עיריית יפו, והבתים בשמאל — בסמכות עיריית תל אביב. יש לשים לב לכיתוב הלועזי של הגלוייה, שממנו אפשר ללמוד שהשם "נווה שלום" הוא שם חלופי ל"מנשייה", וכי הכוונה היא לשטח שנותר בתוך גבולותיה של יפו

8. מפה בריטית של יפו מיוני 1918 (ספריית המפות, החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב) ומפת יפו-תל אביב של חברת הכשרת הישוב משנת 1922 (אוסף המפות על שם ערן לאור, הספרייה הלאומית), שבה משמש השם "נווה שלום" לתיאור האזור המכונה "מנשייה" במפה הבריטית. בשתי המפות חל עיוות בהתוויית הרחובות במרקם הבנוי שמצפון לתחנת הרכבת, כפי שמלמדת השוואה עם תצלומי אוויר בני אותו זמן

9. קטע ממפת שינפלד של תל אביב, 1923 (ספריית המפות, החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב)

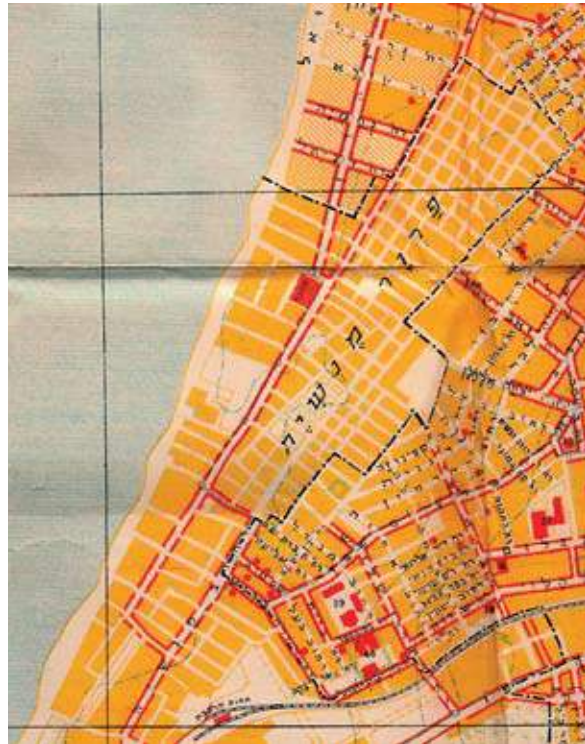

10. צילום אוויר מבואר של יפו (טולקובסקי 1926, ציור 26)

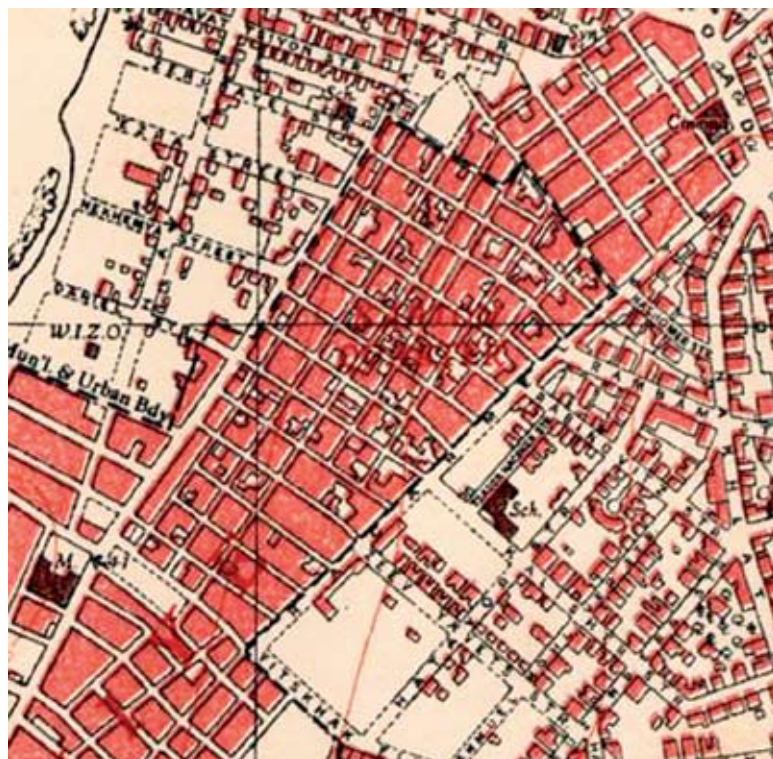
11. מפת יפו של המודד שכנוביץ המציגה את חלוקת הקרקעות בתל אביב ובסביבותיה, 13.8.1913 (אוספי הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים)

12. קטע ממפת תל אביב והסביבה הקרובה של אברהם יעקב ברוור, 1934 (אוסף המחבר). השם "פרור מנשיה" מציין את כל האזור הגובל בשטחה של תל אביב מצפון ליפו

13. קטע ממפת השכונות של תל אביב (מפה ב) של אברהם יעקב ברוור, 1936 (דריאנוב 1936). בין השאר מסומנות 1. נווה שלום; 2. נווה צדק; 16. כרם קרטון; 8. כרם התימנים. החלוקה של ברוור לשכונות התבססה בעיקרה על מועדי רכישת הקרקעות של כל שכונה ושכונה. הגבול הדרומי והגבול המערבי של "נווה שלום" של ברוור תואם לקו הגבול בין יפו לתל אביב, אף שתיחומו נעשה כשלושה עשורים לאחר התפתחות השכונה, והתואי שבו עבר חצה את השכונה לשניים

14. קטע ממפה בריטית רשמית בקנה מידה 1:10,000 משנת 1935, עם ציון מיקומו של "רובע קרטון" (Kanton Quarter) (ספריית המפות, החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב)

ביבליוגרפיה

- אביצור, שמואל, 1986. "הצעה לסוסייה ביפו: תכנית למסילת-ברזל עירונית של סוסים בשנת 1892", **ישראל – עם וארץ (שנתון מוזיאון הארץ)** 20–21, עמ' 271–276.
- אבן-זהר, איתמר, 1980. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל 1882–1948", **קתדרה** 16, עמ' 165–189.
- אהרונסון, רבקה, 1936. "פליטי מנשיה", **דבר**, 10.5.36, עמ' 10.
- אלכסנדרוביץ', אור, 2010. "כורכר, מלט, ערבים, יהודים: איך בונים עיר עברית", **תיאוריה וביקורת** (אביב) 36, עמ' 61–87.
- בן-טובים, זלמן, 1896. "ימי בציר תפוחי זהב", **חבצלת**, 18.12.96, עמ' 4.
- ברוור, אברהם יעקב, 1936. "פרקי גיאוגרפיה וטופוגרפיה של תל-אביב", **אלתר דרויאנוב (עורך)**, **ספר תל-אביב: כרך ראשון**, תל אביב: ועדת ספר תל-אביב, עמ' 267–320.
- גורדון, גיל, 2006. "גגות מתעופפים ברוח: כניסתם של רעפים ותעשיית החרסית לארץ ישראל", **זמנים** 96, עמ' 58–67.
- גורי, חיים, 1971. **הספר המשוגע**, תל אביב: עם עובד.
- דאר היום, 1921. "לאספה הכללית של תל-אביב", 27.1.21, עמ' 4.
- דורני, בן-ציון, 1937. "מדוע אין איש שם לב?", **דבר**, 13.12.37, עמ' 4.
- דרויאנוב, אלתר (עורך), 1936. **ספר תל-אביב**, תל אביב: ועדת ספר תל-אביב.
- הירושלמי (יעקב גולדמן), 1896. "על שפת הים", **חבצלת**, 12.6.1896, עמ' 6.
- ועד תל אביב, 1920. **תל אביב – עיריה**, יפו: דפוס איתן ושושני.
- חתוקה, טלי, 2008. **רגעי תיקון: אלימות פוליטית, ארכיטקטורה והמרחב העירוני בתל אביב**, תל אביב: רסלינג.
- טולקובסקי, שמואל, 1926. **תולדות יפו**, תל אביב: דביר.
- ידיעות תל-אביב, 1921. "חוקת תל-אביב", שנה א, חוברת ב, עמ' 6–12.
- ידיעות עירית תל-אביב, 1943. "לתולדות גבולותיה של תל-אביב", ידיעות עירית תל-אביב יג (12), עמ' 6–12.
- לזו, נמרוד, 2005. **קהילת יפו הערבית ומסגד חסן בן: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- מוסי, נורמה, 2010. "מלאכים בשמי מנשיה: על שלוש פרקטיקות של החרבה: גניאלוגיה חזותית", **עבודת מוסמך**, התוכנית ללימודי תרבות, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- סמילנסקי, זאב, 1907. "הישוב העברי ביפו", **הוספה להעמר א**, עמ' 1–108.
- עזריהו, מעוז, 2005. **תל-אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית**, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- עמית-כהן, עירית, 2009. "מורשת תרבותית במחלוקת: המקרה של 'אזור-סף' בין יפו ותל אביב", **ברוך קיפניס (עורך)**, **תל אביב – יפו: מפרכר גנים לעיר עולם**, מאה השנים הראשונות, חיפה: פרדס, עמ' 129–153.
- עקביה (יעקב גולדמן), 1898. "מכתבים מא"י (י"ג)", **הצפירה**, 3.3.98, עמ' 2.

פוקס, רון, 1999. "הבית הערבי הארץ-ישראלי: עיון מחודש (חלק ב)", קתדרה 90, עמ' 53–86.
 פיירברג, חיים, 2003. "תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1936–1948)", עבודת דוקטור, הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב.
 קרק, רות, 2003. יפו: צמיחתה של עיר, 1799–1917, ירושלים: אריאל.
 קרק, רות, ויוסף גלס, 1993. יזמים ספרדיים בארץ-ישראל: משפחת אמולג, 1816–1916, ירושלים: מאגנס.
 רוטברד, שרון, 2005. עיר לבנה, עיר שחורה, תל אביב: בבל.
 רמון, יעקב, 1935. יהודי תימן בתל אביב, ירושלים: פנחס בן צבי גראייבסקי.
 שביט, יעקב, וגדעון ביגר (עורכים), 2001. ההיסטוריה של תל-אביב: משכונות לעיר (1909–1936), תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
 שחורי, אילן, 1990. חלום שהפך לכרך: תל-אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה, תל אביב: אביב.
 שחטר, יהודה הלוי, 1929. זכרונות ר' זרח ברנט, ירושלים: דפוס מוריה.
 שלוש, יוסף אליהו, 1931. פרשת חיי, תל אביב: הוצאת המחבר.
 תלמי, אפרים, 1945. "בגיתו מנשיה", דבר, 31.8.45, עמ' 4.

الدباغ, مصطفى مراد, 1991. بلادنا فلسطين: في الديار الباقية, كفر قرع: دار الهدى (א-דבאר', מוסטפא מוראד, 1991. ארצנו פלסטיין: יפו וסביבותיה, כפר קרע: דאר אליהודא).
 هيكل, يوسف, 2006. مدينة الزهور (يافا), عمان: نهاد محمد هيكل (היפל', יוסף, 2006. עיר הפרחים [יפו], עמאן: ניהאד מוחמד היפל').

Conder, Claude Reignier, and Horacio Herbert Kitchener, 1882. *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography and Archaeology II*, London: The Committee of the Palestine Exploration Fund.

Donaldson, John, and Alison Williams, 2008. "Delimitation and Demarcation: Analysing the Legacy of Stephen B. Jones's *Boundary-Making*," *Geopolitics* 16, pp. 676–700.

Elhyani, Zvi, 2004. "Seafront Holdings," in Yael Moria-Klein and Sigal Barnir (eds.), *Back to the Sea*, Venice: Israeli Pavilion, Ninth Architecture Biennale, pp. 104–116.

Even-Zohar, Itamar, 2010. *Papers in Culture Research* (e-book), www.tau.ac.il/~itamarez/works/books/EZ-CR-2005_2010.pdf.

Hatuka, Tali, and Rachel Kallus, 2006. "Loose Ends: The Role of Architecture in Constructing Urban Borders in Tel Aviv-Jaffa Since the 1920s," *Planning Perspectives* 21, pp. 23–44.

Haycraft, Sir Thomas, 1921. *Report of the Commission of Inquiry with Correspondence Relating Thereto*, London: His Majesty's Stationery Office.

Helman, Anat, 2004. "Cleanliness and Squalor in Inter-war Tel Aviv," *Urban History* 31(1), pp. 72–99.

- Jones, Stephen, 1945. *Boundary-Making: A Handbook for Statesmen, Treaty Editors and Boundary Commissioners*, Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- LeVine, Mark, 2005. *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1881–1948*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Lynch, Kevin, 1960. *The Image of the City*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Lynch, William Francis, 1849. *Narrative of the United States' Expedition to the River Jordan and the Dead Sea*, Philadelphia: Lea and Blanchard.
- Newman, David, 2006. "The Lines that Continue to Separate Us: Borders in Our 'Borderless' World," *Progress in Human Geography* 30(2), pp. 143–161.
- Newman, David, and Anssi Paasi, 1998. "Fences and Neighbours in the Postmodern World: Boundary Narratives in Political Geography," *Progress in Human Geography* 22(2), pp. 186–207.
- Palmer, Edward Henry, 1881. *The Survey of Western Palestine: Arabic and English Name Lists*, London: The Committee of the Palestine Exploration Fund.
- Schwarz, Gottfried, 1880. "Jafa und Umgebung," *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 3(1), pp. 44–51.
- Wallach, Yair, 2011. "Trapped in Mirror-Images: The Rhetoric of Maps in Israel/Palestine," *Political Geography* 30, pp. 358–369.